

83.3(2=632.1)-3

Т 610 с 90

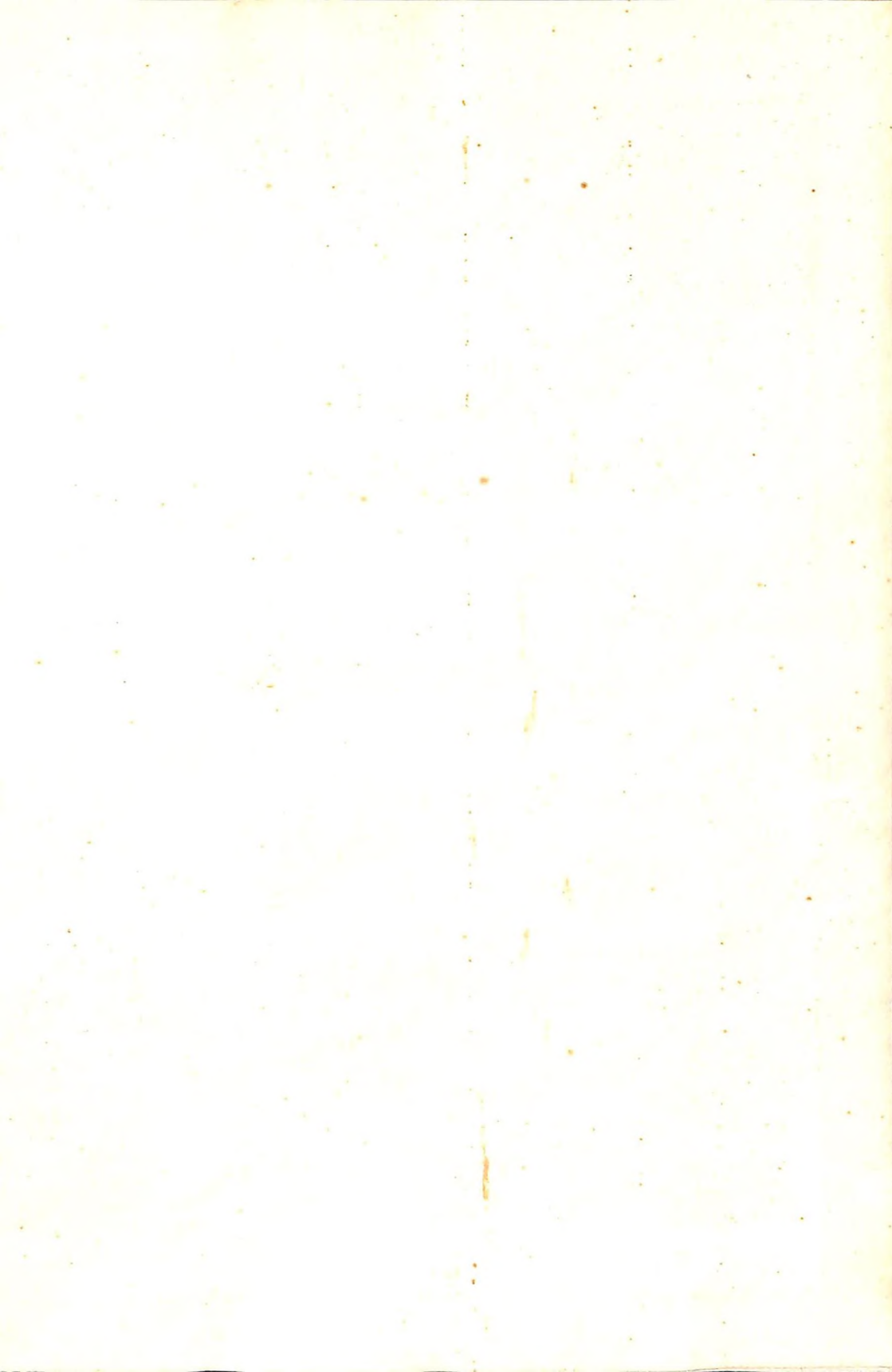
ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

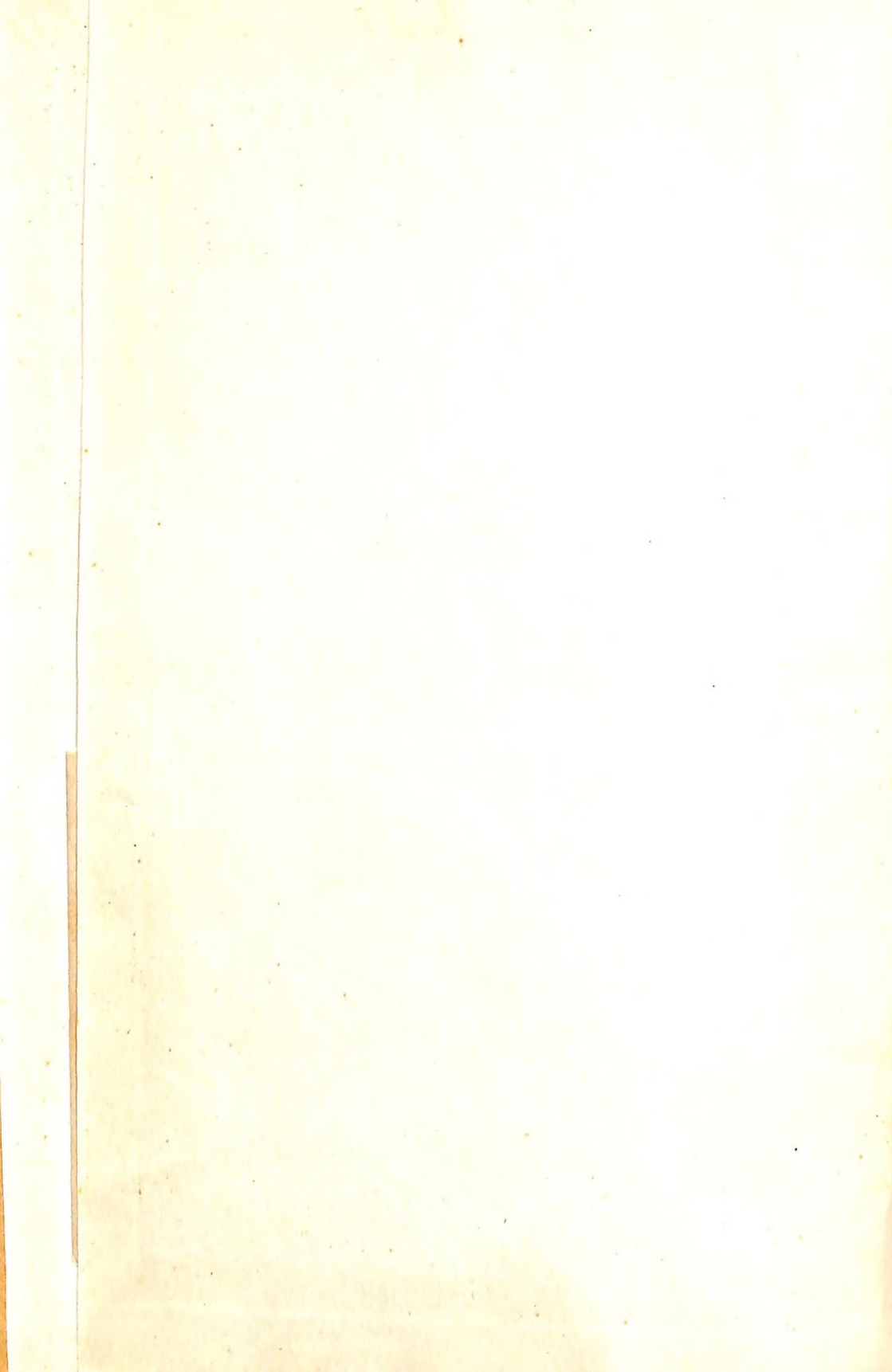

ГОРНО-АЛТАЙСК - 1961

70186

СССР)
С 90

С. С. СУРАЗАКОВ

ТӨРӨЛ ЛИТЕРАТУРА

V КЛАССТЫН
ХРЕСТОМАТИЯЗЫ

ЭКИНЧИ КАТАП ЧЫГАРГАНЫ

Горно-Алтайский обломо јөптөгөн

70186
✓
2

Горно-Алтайская Область
* БИБЛИОТЕКА *

ТУУЛУ АЛТАЙДЫН
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1961

83.3 (2=632.1/3972
T610

Алтай албатынын оос поэтический творчествозы¹

Ырысту.

(Албатынын чөрчөгү.)

Сүмер туунун күнет келтегейинде, сүт көлдин жарадында бир уулчак журтады. Онын сыны жабызак болгон: өлөң ортозыла барганда, уулчак көрүнбейтен. Эки тийинниг терезинег элбек жакшы бөрүк эдинетен. Жагыс эликтинг бычкагынан жаан эптү өдүк кийетен. Јүзи теп-тегерик, көстөри жылдысты болгон; ол качан да ыйлабайтан.

Бир катап сүт көлдин жанына ак-боро адына минген Ак-Каан келди. Ого өткүн жараш үн угулды.

«Чечектер канайда кожондоор болды?» — деп, Ак-Каан ичинде сананды. Аттанг жайылып келеле, камчынын сабыла чейининг бажын айра тартты. Анда тегерик жүстү уулчактын отурганын көрүп ийди. Кичинек уулчак төңөзөккө отурала, кургак комургайдаг шоор эдип алган, жүзүңделтип ойноп отурды.

— Сенин адын кем, балам?

— Менин адым Ырысту.

— Адаг-энег кемдер болор?

— Адам Сүмер-Улан кара туу, энем сүтке түңей Ак-Көл.

— Оны сен кайдан билип турун?

— Туу мени жиилегиле азырайт, көл десе сүдиле сугарат.

Јаш баланын берген каруузы Ак-Каанга сүрекей жарады.

— Сенин меге бала болор күүниг бар ба, Ырысту? Мен сеге торко тон кийдирерим, алама-шикир курсакла азыраарым, чыйрак жакшы атка миндирерим.

¹ Оос поэтический творчество—оосло чүмделген произведение-лер.

Ырысту тыг мойношподы, ак-боро аттыг учазына јеп-јенгил учкажып ийди, Ак-Қааннан бек тудунды, ак ӱргӱӱни кӱстӱп јӱре бергиледи.

Айылга јеткен соғында каанның жақылтазы башка болды. Уулчакка уйлар кабыртып қойды. Ырысту қышқы кӱннің сооғына тонуп, јайғы кӱннің жаңмырына ӱдӱп, уйларды кабырды. Тӱн-тӱш кабырар болгон. Салқын ӱзӱгине тийгизе соготон. ӱдӱги бутка јаба катқан, тоны дезе јардына јаба катқан. Кӱстинг јагы тӱгӱлер болды. Оозы комудалду кожондоорго ӱренди. Је оның комудалын тыңдайтан кижии јок болды.

Бир катап Ырысту јажыл ӱлӱннің ӱстӱне јадып, уйуктай бергенин бойы да билбей калды. Тӱш јеринде ого бир буурыл башту, чырчык чырайлу ӱрӱкӱн базып келди.

— Сен, уулчағым, кырда жаңысқан јӱреринде, кӱзингең јаш кӱрӱнбейтен, оозыңнан комудалду кожондор угулбайтан эди. Эмди, уйуктап јатқанда, нениң учун кунуқчылду онтойзын?

— Мениң буттарыма кату басқан. Колдорымның чагы јоголгон. Қардымда курсак јок. Тӱн-тӱш уйларла кожо јӱрерге чағым чыга берди.

Қарған ӱрӱкӱн тайағын сыймап, азу сағалын јазап ийди. Кӱзин сықыйтып алала, айтты:

— А сен, уулчағым, уйларды јатырғызайын дезен, «бып» дезен, олар јада тӱжер. Одорлодойын дезен, «тап-тажлан!» дезен, уйлар одорлой берер.

Ырысту бажын кӱдӱрип, кӱзин ачты: чанқыр тегериде изӱ кӱннің башка неме кӱрӱнбеди. Ол кӱзин ойто јумды.

— Мӱӱ! — деп, уйлар мӱӱрӱжӱлӱ, јер сайын баскылады.

— Бып! — деп, Ырысту кыйғырды.

Уйлар турған ла јерине ончолоры јатқылай берди.

Уулчактың комудалду кожонғы астады. Оның јыргалы кӱптӱди, ай канатту куштарла, алтан јӱзӱн чечекле ойноп јӱрер болды. Уйлар дезе мӱӱрӱбӱй дӱ, кепшенбей де јадар болды.

Је Ырысту уйларды кӱп сабазында јатырғзып турған учун, уйлар отобой, арықтады.

Бу керекти Ак-Қаан кӱрӱп ийди:

— Јалқу кулугур, уйларды кабырыш билбей туруң. Сен база кижии бе? Мен сени эмди, қыс кижини чилеп, чеген быштыарым.

Ол кӱннің ала Ырысту Ак-Қаанның алтан арқыт чегенин тӱнге-тӱшке уйку јоктон быжар болды. Уулчактың колдоры

тыштанбады: Ак-Каанның абакайы, жул желиндерине аракыны астырып, айылдап келген байларды, жайзаңдарды, камдарды сагыштарын чыгарта аракыладар болды. Олор туруп болбой, төгөлөнып жадат. Ырысту десе бир де амыр көрбөйт.

— Бу не бүдүштү иш! — деп, эзирик абакай кыйгырат. — Аркытты анайда быжар ба? Курч бычакла бажыңды кезерим! Узун жыдала жүрегинди кадаарым!

Каан эки балалу болгон. Уулы сегис жашка жетире өрө туруп баспаган, эрмектенбеген. Тоормош ошкош төгөлөнып жадар, торбок кептү бустап жадар болгон. Кызы десе шулмус болгон: чыйрагы тийиндий, ачынчагы жеекендий болгон. Ол унчукпай отуруп болбойтон. Көзи ачылбаган күчүк ошкош, жаантайын кангылап турар.

Бир катап кызычак карындажынан эликтинг кажыгын блаашкан. Уулчак кажыкты бектеп тудуп алган, бустап отурды. Кыс десе оны тырмап, чыгырып турды.

— Бып — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Кызычактын колы карындажынын бажына жапшына берди.

— Кайттыгар, менин балдарым? Мындый неме өскө улустың журтында болзо кайдат! — деп айдала, мыны көргөн каанның абакайы ыйлай-ыйлай, эки балазын кучактай тутты.

— Бып! — деп, Ырысту шымыранды. Каанның абакайы балдарына база жапшына берди.

Бу өйдө Ак-Каан эжиктең кирди, оларды бир кезек кайкап көрди.

— Бу слер эзирик пе, айла кандый? — деп, Ак-Каан кыйгырып сурады. Абакайын согорго колын көдүрди. Ырысту бойынын «бып» деген сөзүн айдып ийди — каанның колы абакайынын жардына жапшына берди.

Ырысту десе кургак комургайдан шоор жазайла, жүзүн-башка жараштыра кожондой берди.

— Сен, бийттү, куртту Ырысту, талдама камдарды барын бери кычыр! — деп, каан кыйгырып айтты.

Ырысту тызырада жүгүрө берди. Канча бар камдарды ончо-зын жууды. Олор келеле, талдама малдардан мал тайды, тартуга бирден ат алды. Ичкен аракыларын түгезе урар тажуурлар табылбас, жиген эттерин бадырып салар үкпектер¹ табылбас болды, же каанның билезин эмдеп болбодылар. Бастыра камдар башта-

¹ Үкпек — этти аргатпаска сугар жер.

рын жайкагылайт, семис этле кегиргимейт, жапшынышкан каан-нын билезин болужы жок көрүп отургылайт. Калганчыда карган дегени мынайда айтты:

— Жер-тегери бириккенинде улу Телтекпей деп кам бар эди. Каанды эмдезе, ол эмдеер, оноң өскө бистинг күч жетпес.

Ол жорукка Ырыстуны ок ийер эдип жөптөштилер.

Ырысту Телтекпей камга барды. Улу Телтекпей кам көк буказына минеле, каан жерине жедип келди. Тиштерин өткүрө чилекейин чыкырып ийди:

— Андый ооруны жаспазам, Алтайды ашкан, магы чыккан адым кайда? Канзада таңкы тарткалакта, олор ончозы айрылыжа берер — деп, улу Телтекпей мактанала, адынаң араай түшти, анча-мынча тыштанарга жажыл өлөңгө отурып ийди. Канказын күүдүрерге отугын чагып алды. Бу тужунда Ырысту айтты:

— Слер, жаан кижжи, жаш өлөңгө не керек отурыгар? Онын ордына ол жалбак жылу ташка отурзагар.

Телтекпей араай турды, жалбак ташка жамыркап отурды.

— Бып! — деп, Ырысту араай айтты.

Телтекпей кам узун соргуулду канказын тартып отурды, ончолоры тынбай да, анаар көргүледи.

— Бу канзада таңкы обожоголокто, слер жазыларыгар, кааным! — деп, кам Телтекпей мактанат.

Же ол экинчи, үчинчи, төртинчи канза таңкыны тартты, каан-нын билезине кайкал болуп турганы билдирбеди, отурган ла бойынча отургылады.

Телтекпей кам өрө турды. Оныла кожо боро жалбак таш өрө жөдүрүлүп желеле, камды жер жаар тартып ийди. Телтекпейдин жөзи арай ла жыкпыгынаң ашпады.

— Бу кандый аайлу таш болды, менин балам Ырысту?

— Таштый ла таш эмей база. Туудан экелген таш. Туу ээзине мүргүгер, оноң болуш сурагар — деп, уулчак каруузын берди.

Телтекпей маңдайын жерге түртүп, мүргүди.

— Бып! — деп, Ырысту кыйгырып ийди. Камнын маңдайы жерге жапшына бергенин анда турган улус көрүп ийди.

— А-а, айдарда, бу сениг кылыгың болгон бо, уйат жок Ырысту? Эмди ле сени өлтүрөрим! — деп, каан кыйгырды.

Ырысту он колын өрө жөдүрди. Онын ай ошкош чырайы жаркындала берди.

— Тап-тажлан! — деп айдарда, каанның билези туш-башка тоголонышты. Улу Телтекепейдин мандайы жерден айрылды, таштан көчүп айрылды, көк буказына минеле, ары болуп мантатты. Онон бери оны бир де кижн көрбөди. Кичинек Ырысту каанга жууктай базып келди:

— Же, мени өлтүрерге сананганыгар, эмди өлтүригер!

Каан, былча туткан чычкандый, тырлажып турды. Каанның абакайы десе, жаан кара бакадый, балбайа берген отурды.

Балдары орын алдына жажынды, камдары ончозы качып атандылар.

Жаш Ырысту десе алтын бозогоны алтап кирди, алтын ширееге жалтанбай отурды. Бир кезек отурала, «Тап-тажлан» — деп, бойына айтты, ширееден түжүрө секиреле, Сүт-Көлине, Сүмер-Улан кара туузына ойто жана берди.

1. Ырысту кандый уулчак болгон, куучындап беригер?
2. Ак-Каан, оның абакайы ла балдары кандый кеберлү көргүзүлөт?
3. Камдар кандый кеберлү көргүзүлгөн?
4. Чөрчөктинг фантастический жерлерин¹ табыгар. Ырыстуга кем канайда болужын жетирет? Ненин учун ол ого болужат?
5. Албатынын кандый санаа-шүүлгези, күүни чөрчөктө айдылган?

Жакылта

Чөрчөктинг планын тургузыгар.

Сары-Каан.

(Албатынын чөрчөгү.)

Мынанг озо Алтайда Сары-Каан деп каан журтаган. Чымалыдый малду болгон, жажат кептү жөөжөзи өргөөзин өрө тиргеген. Же Сары-Каан бойы тenek-керсүзи билдирбес кижн болгон. Керек десе ачу ла татунын амтанын ылгаштырбайтан, кара ла күрөңнинг өнин билбейтен.

Бир катап Сары-Каан кулын кычырып алала, айтты:

— Менин кызым кандый бала таап алыптыр, барып ук.

Кул эжиктег тыркыражып чыкты. Каскак жолло жүгүрүкле

¹ Чөрчөктинг фантастический жерлери — жер үстүндө нуустын жүрүминде качан да болбойтон немелер керегинде айткан жерлер.

Фантастика — жер үстүндө, жүрүмде качан да болбойтон немени сананып тапканы.

барды. Келеле, көрөр болзо, көк жарамас, каанның кызы кыс таап алыптыр. Мыны билген кул сүрекей тыг коркыды. Ойто жанып келеделе, бойында шүүнди: «Эмди мыны канайдар? Уул деп айтсам, Сары-Каан бүтпей кайтсын, же чынын ого улус айдар болзо, болчок бажынды ол, кандыктыг бажын чылап, үзе тартар. Кыс таптыр деп айткай эдим — жаман жар экелдинг дейле, бажымды ошкош ло үзер туру».

Кул једип келди.

— Је... — деп, Сары-Каан семизине тумчаланып, кыйгырды, -- кандый бала таптыр? Түрген айт, эки кулагым сүүнзин.

Кул эрдин де ачып болбой барды. Эски тонның эдеги эки тизезине копылдап турды. Самтар бөрүги колында тырлажат. Такталган кејегези сол кулагының үстүнде чарчалат. Тиштери дезе, соокко тонгондый тазырайт. Сары-Каан сегизинчизин кыйгырарда, кулы арайдаг ла унчукты:

— Кы-кы-кы-с...

— Мен дезе уул деп айдып турум, анайтканда, уул болор учурлу! Менинг баш кезеечилерим кайда?

Баш кезеечилери жүгүргилеп келди. Кулды кайыш армакчыла күлүл ийдилер. Бу ла өйдө боро бөднө учуп келеле, каанның бажына отура түшти.

— Эй, кул! — деп, Сары-Каан огурды, — тургуза ла бу бөднөни тут!

Баш кезеечилер армакчыны чечип ийдилер. Кул бастыра бойы тырлажып, бөднөни тударга келди.

— Тенек дезе тенек ле сен база! — Сары-Каан карсылдада каткырды. — Канатту кушты кандый кижги колло тудуп жүргенин көрдинг сен? Менинг темир токтогымды алала, оныла сок!

Сары-Каанның јакылтазы сүрекей кату болгон. Кул оны укпай барар учуры јок. Темир токтокты келип тутты, онтоп, ыкчап, өрө көдүрди, талайып келеле, сокты. Боро бөднө бойтылдап ийди, канады тиркиреп, уча берди — темир токток дезе канча ла бар уурыла Сары-Каанның манган бажына келип түшти.

Каан кижининг бажы эки ийинине өтөктің јапшына берди.

1. Сары-Каанның кандый кылык-јагын чөрчөк көргүзет?
2. Кул улустыг јадын-јүрүми кандый болгонын чөрчөктөг билдигер?
3. Кандый учуралдаг улам кул јеткердег айрылып калды?

Јакылта

Бу чөрчөктің планын тургузаар.

Керик бака.

(Албатынын чөрбөгү.)

Литкек сары көлдө бир бака журтап жаткан. Бир катап ол бойынын айылына чыгып, тегерик сары көлдөн ырады. Тебиннип-тебиннип жемзеп барды. Тебиннип-тебиннип жүрөлө, жанар жолун таппай калды.

Жолдо дезе ого жаан түбөк болды: кызыл чымалынын жолына учурады. Чымалылар «макалу жымжак курсак табылды» — дежип, онын үстүнө сыралажып, ичи-кардын тиштей бердилер.

— О-ой! — Бака чыдашпай, ыйлады: — А-ай! Слерде бир кичү уйат бар ба, жок по? Азып жүргөн мени тиштеерге, аштап жүргөн менин каным соорорго не болдыгар?

Чымалыларга чындап та уйатту неме ошкош боло берди. Ончозы бакага жабыс мургүдилер, мындый сөсти ого айттылар:

— Күндүлү бүткен слерди, бака, бистинг айылга кычырып турубыс, алама-шижирле күндүлеерибис, ачу аракыдаг ичирерибис.

Бака жөпкө кире берди. Нени жигенин ол онгодобойт. Ажанып отуруарда, кандый куучын болгону торт онгодобойт. Кандый төжөккө жадып уйуктаганын чек билтинбейт. Аракыны көп ичеле, ажып калган монгус¹ эмтир.

Эртен тура бир чымалыдаг жайнап сурады:

— Баштанг баш болзын, бу тыттыг бажына чыгала, көрзөгү: менин айылым кажы жанында болгодый.

Чымалы агашка чыгала, айтты:

— Мынаар төмөн, күнбадыжында көл жалтырайт. Керек болзо, мен слерге чике барар жол көргүзип берейин бе?

— Ой, балам, сен кандый жакшынак! — Баканын сүүнгени сүрекей болды. — Баралы, баралы. Мен сени ичинг сыстаганча да азыраарым!

— Жо-ок, — чымалы каруузына айтты, — мен жангыскан күндүледер күүним жок. Слерди кече бис ончобыс азырап, аракылатканыбыс. Бүгүн күндүлеерге турган болзогор, бисти ончобысты кычырыгар. Бис ончобыс жангыс өмөлү албаты. Тыштанганда да, иштегенде де жангыстан болорын билбейтенибис.

Анайдарда, бака бастыра чымалыларды бойына кычырды. Ол алдынан; жалбак көк таштый, тебиннип-тебиннип баратты, чымалылар дезе онын кийининен, кара суудый агып, баргылады.

¹ Монгус — мында айдылганы аайынча: күлүк, кайракан.

Ол агаштын ортозында канча ла бар чымалылар ончозы баканы ээчиде жүрүп ийдилер.

Көлгө жеткилеерде, бака олорго айтты:

— Слер, менин күндүлү айылчыларым, түрчө ле мында саккып алыгар, мен барып аш-курсакты белетезин, аракы-чегенди ассын деп жакылта берейин — дейле, суу төмөн чоп эде берди. Суудаң дезе ак тосток көбүк бортылдай берди.

Чымалылар бир күн саккыды, экинчи күн база саккыды — же бакадан суру да жок.

Жетинчи күн чымалылардын энези чугулданды.

— Же болгой, баканын курсагын саккып турала, торолоп өлөтөн турубыс! — деди.

Курын кезе тартынып курчанала, эне чымалы айылы жаар басты. Бастыра чымалылар, курларын кезе тартынып курчанала, энезинин кийининен жандылар.

Онон бери чымалылар ол кезе тартып курчанган курларын чечпеген, бүгүнге жетире жүрүлөр. Олор эмдиге жетире тойо ажангалак деп айдыжат.

1. Чымалылардыг ла баканын кылык-жангы ла эткен керектери ажыра кандый улус керегинде билдигер?

2. Чөрчөк кемдерди мактайт, кемдерди электейт?

3. Аң-куш, жүзүн-жүүр тындулар керегинде база кандый чөрчөктөр билеригер?

Жакылта

Чөрчөктинг планын тургузала, план айынча куучындап беригер.

Башпарак.

(Албатынын чөрчөги.)

Озо тушта Башпарак деп жокту кижжи журтаган.

Жас келерде, Башпарак жангы адын жегеле, јер сүрүп баштады. Анча-мынча болбой туруп, агаш-ташты жакалап, алтан алты тиштү, ачап-сыйап Јелбеген јетти. Кара бажын тырманып, кайнаган бийдин тужүрип, түлкүдий сүмеленип, Башпаракка кыйгырды:

— Башпарак, Башпарак, келип бажымды бийтеп берзен!

Башпарак мойношподы. Јелбегенниг бажын кырып отура-ла, тере таарга кире конгонын билбей калды. Јелбеген Башпа-

ракты жүктенип алала, суунун жарадына келди. Башпаракты таарыла суунун жарадына артызып салала, бойы балыктап барды.

Башпаракка күн-ай күлүмзиренгендй болды: ол таардан чыгып, жанында жаткан чирик жадыкты оодып-сайап, жупа Желбегеннин таарына сугуп салды. Колы-буды жерге тийбей, жоо жалангын көстөп, башка неме сананбай, Башпарак сүрүп турган кыразына жүре берди.

Желбеген тудуп алган балыктарына сүүнип, таарынын ичин азыктабады, сезип тура түшпеди; же брадала, сананды: «Башпарак өлөлө, кайылып бараткан болбой, кандый жеңил боло берген!»

Желбеген айылына једип келерде, кыстары кырыжа-согужа жүгүрүжип келеле, жүзүн-јүүр кыйгырышты:

— Бу адабыс чирикке тере дубтаарга туру эмеш пе?

Је Желбеген, јердий карарып, удур улуп чыкты.

— Ыраланбагар, төгүне калырашагар, мен Башпаракты экелдим! — деди.

Таарды түрген-түкей ача тартала, Желбеген жерге арай ла жыгылбады: көрзө — чирик жадыктын оодыктары!

— Акыр, эртен сеге јетпезем, көрүп ал! — деп, Желбеген јетен эрдин јара тиштенип, тегин жерге јерди казып, ачузын бадырып болбой, кекенди.

Эртезинде чылаган бойы амырап алган Желбеген Башпаракты көстөп барды: келеле, база ла јарамзыды:

— Башпарак, Башпарак, бажымды көрүп берзен!

— Је, кем јок — деп, Башпарак јөпсінди.

Желбеген оны таарына база ла сукты. Кечеги јерине једип келеле, ойто ло балыктай берди. Башпарак таардан түрген чыгып алала, таарга толтыра таштан тыгып салды. Желбеген келеле, таарды алып, айылына мендеди. Јолой сананды: «О, бу Башпарак кандый уур боло берди!» Айылына једип ле келерде, кыстары база ла чыгырыжып, чуркурашты:

— Адабыс таштарла очок эдерге келеткен эмес пе? — дешти.

— Оосторыгарды јапкылагар, Башпаракты сојор бычак белетегер! — деп, Желбеген ачынды.

Је качажып, Башпарак таарда база ла јок болды.

Ачынганына Желбеген кыстарын арай ал чыбыктабады, жүзк-оозын тырманып, ары-бери баскындап чыгырды:

— Акыр ла болзын! Једип ле алзам, үлүүн берерим!

Эртезинде Желбеген ойто Башпаракка једип, үнин јымжадып, Башпарақты кычырды:

— Башпарак, Башпарак, бажымды база бир катап көрүп берзен!

Башпарак келерде, Желбеген оны быжулап таарга сугала, озсын тыг буулап алды. Эмди јолой балыктабай ла барып, айылына јетти. Кыстары сүйүнгилеп, кыйгырыжып чыкты:

— Эмди адабыс чын ла Башпарақты экелиптир!

— Је! — деп, Желбеген олорго јакыды. — Мен одындап келейин, слер Башпарақты божотпогор!

Желбеген јүре берерде, Башпарак кыстарга айтты:

— Мени божодыгар, мен слерге озогы ойын көргүзерим.

Кыстар оны божодып ийдилер.

— Је, адагардыг үлдүзин беригер! — деп, Башпарак сурады.

Кыстар үлдүни алып бердилер.

— Је, кыстар, ончогор јергелей туругар, ойынды баштайлы — деп, Башпарак јакыды. Кыстар каткырыжып, јергелей тургулап ийди.

Башпарак ары-бери базып јүреле, Желбегенниг каткырыжып, сонуркажып турган кыстарынын баштарын кенетийин бүртүп ийди. Кыстардын баштарын јангыс орынга салала, јуурканла бүркеп салды, эттерин јаан кара казанга кайнадып койды. Бойы дезе айылдын ичинег тышкартына чыгара ичеген казып алды.

Желбеген једип келди.

— Фу! Фу! Бу мениг јыдым кайдаг јытанат? Бу казанда Башпарак па? — деди.

Аштаганына этти казаннаг чыгарып, јудуп турды.

— Балдарым, туруп эттег јигер! — деп, кыстарын кычырды. Је кем де турбады.

Желбеген мачылдада чайнанып, бир колына эт тудунып алып, балдарын ойгозорго јуурканды ача тартты. Орыннаг баштар тоголоныжа берди. Желбеген оны көрөлө, санаазы алдастанып, кыйгырды:

— Башпарак, сен кайда?

— Одын јарып јадым! — Башпарақтыг үни тышкары угулды. Желбеген чыгып келзе, не де јок. Аамайзырап, калјуурып, таралжыл басты.

— Сен кайда, Башпарак?

— Мен мында, ичегенде!

Јелбеген ичегенге кирерде, Башпарак ичегеннең чыгала, айылга кирди.

— Сен кайда Башпарак? — деп, Јелбеген казырланды.

— Мен мында! — дейле, Башпарак ичегенниң оозында са-кыды.

Јелбеген ичегеннең чыгып ла келерде, Башпарак оның үс-түне казандагы изү мүнди уруп ийди. Јелбегенниң эди-каны быжа берди.

— Канайдайың, канайдайың! — деп, Јелбеген кирер јерин таппай барды.

— Барып ол атпагалду¹ агашка сөйкөн — деп, Башпарак ка-руузын берди.

Јелбеген агашка сөйкөннп ийерде, оноң артык ачу болуп, каны-јини јайрай берди.

— Башпарак, болушсан, канайдайың!

— Барып, ол кумакка анданып ий!

Јелбеген кумакка анданды. Ачузы оноң артык тыгыды. Јел-беген ыйлап-сыктап, санаазы чыгып, кыйгырды:

— Башпарак, кайдаар барайың?

— Мойыныңа таштаң буулайла, сууга калып ийзен! — деп, Башпарак макатыды. Айдарда, Јелбеген сууга калып ийди.

1. Башпарак кандый кижн? Ол керегинде айдылганын куучындап беригер.

2. Јелбеген јер үстүнде чын ла бар јеткер тынду ба — јартап беригер.

3. Алтай чөрчөктөрдө Јелбеген ошкош база кандый јеткер тындулар ба-рын билеригер?

4. Чөрчөктинг төс шүүлтези кандый?

Јакылта

Алтай чөрчөктөрдө јаантайын туштап турган эжер сөстөрдн бу-чөрчөк-төң таап, тетрадыгарга чыгара бичип алыгар. Темдектезе: *анча-мычча, ачап-сыйап.*

Чөрчөктөр керегинде

Чөрчөк албатынын оос поэтический твор-чествозынын јебрен өйлөрдөң бери чүмде-лип келген бир кебери болуп јат.

Эмдиги өйдө алтай улус айдып турган чөрчөктөрдн көп са-базы канча-канча чактар мынан озо чүмделген. Чечен тилдү, сүрекей керсү улус чөрчөктөрдн сананып таап, өскө улуска ай-

¹ Атпагалду агаш — сынган будактарлу агаш.

дып туратан. Ол улус десе уккан чөрчөктөрүн база өскөлөрүнө куучундайтан. Анайда бир тушта чүмделген чөрчөк үйөдөг үйө-ге, чактан чакка ундылбай айдылып туратан.

Озогы чөрчөктөрдө айдылган керектер көп сабазында улустын да, ан-куштардын да ортозында болбогон керектер болот. Темдектесе, Ырысту «бып» деп айтканда, ончо немелер жапшыныжа берет, «тап-тажлан» дегенде, озор айрылыжа берет. Башпарак Желбегенниг кыстарынын баштарын кезип, кайнадып койот. Бу мындый керектер жадын-жүрүмде чын болбогон. Чөрчөктө ан-куш ла онон до өскө тынду неме, кижичилеп, эрмектежини турар. Чындык бүдүмдү улусла, ан-куштарла коштой чөрчөктөрдө жүзүн-жүүр Желбеген, Алмыс, Жеек-Жылан, жер үстүндө качан да болбогон онон до өскө жеткер тындулар керегинде айдылат. Мыны ончозын чөрчөкчилер бойлоры сананып таап алгандар. Жадын-жүрүмде чын болбогон керектер, тындулар, кандый бир немелер керегинде анайда айдылганын чөрчөктин фантастиказы — куулгазынду жери — деп, адап жадыбыс.

Же чөрчөктө чын жок деп айдарга сырагай жарабас.

Чөрчөктин төс учуры, анда айдылган санаа-шүүлте качан да болзо — чындык, албатынын жадын-жүрүмин чике көргүскөн болуп жат. Темдектесе, «Ырысту» деп чөрчөктө — Ак-Каан ла онын абакайы жокту уулчакты кулданып алала, онын күчин жигени, оны аайы бажы жок кыйнаганы, камдардын мекези, «Сары-Каанда» — кул кижининг шыралу жүрүми, кааннын жалжу, тенек болгоны — бу ончозы чындык, жадын-жүрүмненг чике алынган болуп жат. Ак-Каанды ла камдарды жокту Ырысту, Сары-Каанды кул жеңдегилейт. Бу мынанг бис каандарды, байларды, камдарды жеңип чыгарга, албатынын чын күүнзеген күүнин биледис.

Керик бакадый карам, жаман улус жок болзын, озор чымалылардын иштегкей, өмөлү, күндүчи болзын деп, албаты күүнзейтен. Кижичилеп да буудактан жалтанбас, Башпарактый сүмелү, тапкыр болзын деп сананатан.

Мындый чөрчөктөрдө чүмдеп, таркадып, алтай улус кижини ак-санаалу, жакшы кылык-жанду, иштегкей болорына үреткен. Байларла, камдарла, каандарла тартыжарына көдүрген; келер өйдө озорды жеңеле, ырысту, жакшы жадын төзөп баштаарына иженген.

Алтай албатынын чөрчөктөри жүзүн-жүүр учурлу болуп жат: ан-куш керегинде чөрчөктөр, жеткер тындуларла тартышканы керегинде ле улустын жадын-жүрүми керегинде чөрчөктөр.

Ан-куш керегинде чөрчөктөрдө ан-куш керегинде айдылат; же олордын кеберинде улустын жылык-жангы көргүзилген болуп жат. Онын учун бу чөрчөктөрдү бис кычырып, анкуштар керегинде эмес, улус керегинде айтканын билип аладыс.

Жеткер тындулар керегинде чөрчөктөрдө тегин улус жеткерлү, коркушту тындуларла тартышканы керегинде айдылат. Андый тындулар: жети башту Желбеген, Жеек-Жылан, Кер-Жутпа, Алмыс оног до өскөзи. Бу мындый чөрчөктөрдүн геройлору шулмус, сүмелү, билгир улус болуп жат. Олор бойлорынын жолында турган ончо ло буудактарды өдүп чыгадылар.

Улустын жадын-жүрүми керегинде алтай чөрчөктөрдө көп сабазында сагышту жокту ла тенек бай керегинде айдылат. Бу чөрчөктөрдө жоктулар ла байлардын көрүшпези, тартыжузы көргүзилген. Байлар — ачап, кара санаалу, нени де эдип билбес, кижининг ле күчин жиир улус. Керсү, билгир, иштенкей жокту улус олорды качан да жендеп чыгат.

Чөрчөктин сөстөри чечен, жараш болуп жат. Чөрчөкти айтканда, чөрчөкчи улус кеп сөстөрлө, укаа сөстөрлө, үлгерлерле тузалананылар. Чөрчөктө анчадала эжер сөстөр (анча-мынча, алама-шикир) көп. Олор ажыра чөрчөкчилер чөрчөкти кееркедип, узадып айдып жадылар.

Алтай албатыда көп жүзүн-жүүр чөрчөктөр дө, көп атту-чуулу чөрчөкчилер де бар. Же Улу Октябрьдан озо алтай чөрчөктөрдү кем де бичип, жуубаган. Бистин өйдө советский фольклористер¹ алтай чөрчөктөрдү жууп, шиндеп, кепке базып турулар.

Чөрчөк жангыс ла алтай албатыда бар эмес, орус, казах, грузин, кыргыз оног до өскө албатыларда көп. Олордын чөрчөктөринде база озогы жоктулардын жадын-жүрүми, тартыжузы керегинде айдылып жат.

Бир канча чөрчөктөр советский өйдө чүмделген.

Т А Б Ы Ш К А К Т А Р

I. Айыл-журт ичинде тудунар-кабынар ла иште керектү немелер.

1. Эрден бөкө, жеңнен чичке.
2. Адамнын бөрүгүн антарып болбодым.

¹ Фольклорист — албатынын оос поэтический творчествозын жууп, шиндейтен кижн.

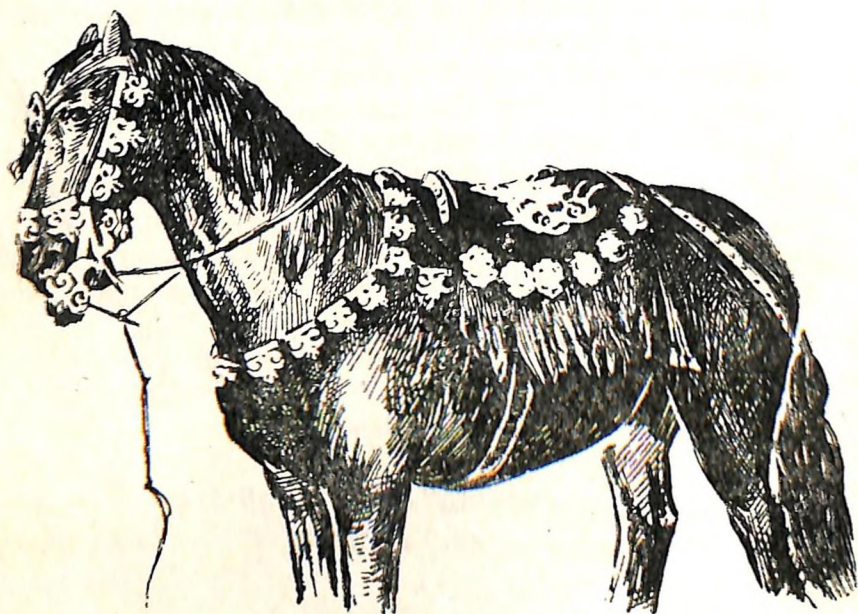
3. Отурганым ойдык, тепкеним темир тепкиш.
4. Бирүзи жыш жакшы дейт,
Бирүзи жай жакшы дейт.
5. Тайгага чыкса, талбас адым,
Талкан берзем, жибес адым,
Өзөккө түшсе, өлбөс адым,
Өлөң берзем, жибес адым.
6. «Поп» дебес баатыр уул.

II. Кижн азыраган тындулар.

7. Айры агашка жар жүкпас.
8. Сууга кирзе — мунг,
Суудан чыкса — бир.
9. Уч айланып, күп этти.

III. Кижн иштеген иш.

10. Кыр ажыра кайыш кестим.

Улаган аймакта Базырык деп межеликтег казып алган жебрен өйдөгн
ээрлү ат.

(Бистин эрадан озо V—III чактарда көмгөн.)

11. Jорткон, jорткон — jолы jок,
Кескен, кескен — каны jок.

IV. Кижн.

12. Jүс кучыйак жол карады.
13. Одус эки боро ат,
Ортозында ойлоок жеерен ат.

V. Ан-куш, ар-бүткен.

14. Таптан уул тал кезип jат.
15. Чек-чек базытту,
Чекпен сары өдүктү.
16. Кедери жуулу токток жадыры.
17. Колы да jок, малтазы да jок —
Жагы тура тургузып алды.
18. Аркада кара казан кайнап jат.
19. Көрзөм, көрзөм — көрүнбейт,
Тутсам, тутсам — тудулбайт.
20. Кырды кызыл түлкү ажа берди.
21. Бирүзи баралы дейт,
Бирүзи жадалы дейт.

1. Бу табышкактарда не керегинде айдылганын слер канайда таап алдыгар?

Табышкакты кандый эп-аргала чүмдеп jат, оны канайда таап айдарын билеп алдыгар?

2. Табышкак ажыра кандый немелер көргүзүлүп турган эмтир?

3. «Тайгага чыкса, талбас адым,

Талкан берзем, жибес адым,

Өзөккө түшсе, өлбөс адым,

Өлөң берзе, жибес адым» —

Бу табышкакты кандый улус чүмдеген?

4. «Jорткон, jорткон — jолы jок,

Кескен, кескен — каны jок» деген табышкактын сөстөри ненин учун гагылып айдылган — онын учурын jартап беригер.

Жакылта

Слер бойгар кандый озогы ла эмдиги алтай табышкактар билеригер — тетрадька бичип алыгар.

Табышкактар керегинде.

Табышкак — албаты оосло чүмдеген поэтический творчествонын кичинек жебери. Табыш-

2 Төрөл литература, 5 кл.

17

какта таап айдатан кандый бир неменин тем-
дектери айдылат. Бу темдектер ажыра ол неме-
ни табар керек болуп жат.

«Эрден бөкө, жеген чичке» деген табышкакты атту жорук-
тап жүрер улус чүмдеген. Атла жүрер малчылар оны түргөн таап,
айдып ийерлер. «Бу тужак эмтир» — дежер, ненин учун дезе,
тужак чичке де болзо, же оны ат үзүп болбос, «Поп» дебес баа-
тыр уул» деген табышкакта отко кирзе, күйбес, косты тутса,
чонбос, изү деп айтпас неме керегинде айдылат. Айыл ичинде
жадып, канга камызарга оттоң жаантайын жос чыгарып алып
турган улус айдар: «Бу кыскаш эмтир» — деп. «Айры агашка
кар жукпас» — бу уйдын мүүзи керегинде табышкак, ненин
учун дезе, уйдын мүүзи, бир жанынан чын ла агаштый айры,
экинчи жанынан, ого кар качан да жукпай жат.

Кезик табышкактардын кандый бир сөстөри такылып айды-
лат. Бу тегиндү эмес. Такылып айдылган сөстөр кандый бир не-
мелердин, тындулардын ичкери жылганын, катап-катап бир тү-
ней кыймыктанганын чокумдайт.

Чек-чек базытту,
Чекпен сары өдүктү —

деген табышкакта «чек-чек» деп эки катап айдылганынан улам,
эликтин базыды чокум көрүнүп тургандый боло берет.

Ту-у, ту-у этти,
Тумандый жүре берди —

деген табышкакта мылтыктан адылып, учуп барган октын та-
быжы угулып тургандый билдирет.

Табышкак база жебрен чактардан бери айдылатан. Олорды
керсү, ойгор улус жылбүлү, каткымчылу эдил чүмдеп, эл-жонго
таркадатан. Жакшы, чечен айдылган табышкактар качан да ун-
дылбайтан. Табышкактар ажыра бис албатынын журтында.
ижинде бар болгон эн керектү немелер, тындулар ла ар-бүткен,
ан-куш керегинде жакшы билип аладыбыс. Табышкакты улус чө-
лөөдө айдып, соодонуп, ол ок тарыйын бой-бойлорун сананды-
рып, тапкыр, ажарынкай, билгир болорына үредип туратан.

Табышкактын сөстөри чечен, эптү. Кезик табышкактар үлгер
жеберлү, рифмалу болуп жат.

Советский улус эмди де бистин жадын-жүрүмис, техника, жа-
ны немелер керегинде көп жылбүлү табышкактар чүмдейдилер.

К Е П С О С Т Ъ Р .

1. Кен тон ыртылбас,
Кеп сөс бузулбас.
2. Көп иш этсен, билгир болорын.
3. Туудый коозо болгончо,
Айакча аш болзын.
4. Аш ичкенче, мендебе,
Атка минзен, токтобо.
5. Жалку эмес таң адарын сакыыр,
Жалку кижиге күн бадарын сакыыр.
6. Жалбагынан жатсаң,
Күн де орой чыгар.
7. Өмөлү иш өчпөс.
8. Бичикчи кижиге жарыкта жүрөт,
Бичик билбес карагуйда жүрөт.
9. Жакшынын жолу чындык,
Жаманнын жолу тыртык.
10. Коомой анчы ан үркүдөр,
Коркымчак кижиге жон чочыдар.
11. Чынын айдардын нажылары көп,
Копчы кижининг баштуулери көп.
12. Чын сөс алтыннан баалу.
13. Төөчө кара санаадан
Төөчиче¹ ак санаа артык.

Тереден кезип эткен жибрен бийдиги жүрүк.
(Базырык межселиктең).

¹Төөчү — кичинекей чычкан.

14. Ажарылбаган будак кап жарар.

15. Жаскы күн жаап туруп, жалт эдер.

Күоки күн күнден туруп, күп эдер.

Бу кеп сөстөрдиг учурын жартап беригер.

Кеп сөстөр керегинде.

Кеп сөс деп албаты чүмдеген кыска, же сүрөкөй чечен, учурлу эрмек-сөстөрдү айдып жадыбыс. Кандый бир кеп сөсти кижини жадын-жүрүмнүн көп учуралдарына келиштирип айдат. Темдектезе, «Туудый коозо болгончо, аякча аш болзын» деген кеп сөс жангыс ал аш согор улусты үредип турган эмес, же кажы ла ишти бүдүргөн кижиге айдылып жат. Онын учуры — эткен немен көп бололо, коомой болгончо, ас бололо, чоң болзын дегени болуп жат.

Кеп сөстөр албаты не ле немени ажарып, теренжиде шиндеп көрүп, кажы ла керектин учурын чике билип алып, ол керегинде бойынын санаа-шүүлтелерин жаантайын чокум, эптү айдатанынын шылтуузында табылган. Озогы алтай кеп сөстөр байларга, жайзандарга, камдарга базынчыктаткан жокту улустын жадын-жүрүмүн көргүзүп, санаа-шүүлтелерин айдат. Жокту улус оморды көрөр күүни жок болуп, мындый кеп сөстөр айдатан: «Кем бай — ол бий», «Байдын көзи ач, колы капкыр», «Сектү жылда ийт семис, тымчуулу жылда кам семис». Мындый кеп сөстөрдү жоктулар чүмдегилеп, эл-жонды тартыжуга көдүргилейтен. Жоктулар бойларынын келер өйдөгү жөнүзине бүдүп, айдатандар: «Жабагадан мал болор, жокту кижини эр болор» — деп.

Албатыга каршу жетиретен жаман кылыкту улусты электеп, кеп сөстөр улусты ак санаалу, иштенкей болорына, төрөлин сүүрине, албатыга тузалу жүрерине үредет, жадын-жүрүмдү жакшы билип аларына болужат.

Алтай кеп сөстөр эптү, мечен айдылган. Көп кеп сөстөр үлгер кеберлү болуп, рифмалажып жат:

Кеп тон жыртылбас,

Кеп сөс бузулбас.

Алтай албатынын озогы жадын-жүрүми керегинде произведениелер.

М. В. Чевалковтын жүрүминен.

Михаил Васильевич Чевалков 1819 жылда Яш-Турадан ыраак эмес Кара-Суу деп жерде крестьян теленет улустун билеинде чыккан. Онын өскөн, жажына журтаган жери Улалу (эмдиги Горно-Алтайск) болуп жат.

Ол кичинектен ала бичикке үренерге амадаган, же ол өйдө Алтайда бир де школ жок болгон. Чевалковтын жажы жаан келерде, онын кичү карындажын Алтайга Россиядан келген бир абыс бичикке үреткен. Михаил ол карындажынан көрүп, бойы кычырарга ла бичиирге үренип алган. Орус абыс, ого бир каттап туштайла, Чевалков бичик билер боло бергенине сүрекей кайкаган. Абыс Чевалковты орус тилден алтай тилге церкве жагынын бичиктерин көчүрерге жалдады. Же Чевалков церквенин бичиктерин эмес, улу орус басня бичийчи И. А. Крыловтын басняларын сүрекей тыг сүүди. Ол онын басняларын алтай тилге көчүргөн. Онызыла коштой алтай тилге ол бойы да көп баснялар бичиген. Бу произведениелеринде Чевалков алтай албатынын жадын-жүрүмин көргүскен. «Алтайдын андары» деген басня онын произведениелеринин бирүзи болуп жат.

Алтайдын андары.

Алтайдын андары жуун эттилер.
Ак жаланга жуулзын деп жар ийдилер.
Ак санаалу жайзан¹ тудар,

¹ Жайзан — озогыда жоннын бажында турган жамылу кижн.

Агас мантап, једип келди.
Тоого қирбей калбайын деп,
Токтонож анда ок келди.
Калганчы болуп јүрбейин деп,
Қалазак анда ок барды.
Өштөп јайзаң чыбыктабазын деп,
Өркө јорголоп, база барды.
Мақтатпас та болзом, барадым деп,
Мааны мантап, анаар барды.
Қаралјылу сууны кууп,
Қамду анда ок барды.
Көзи јетпес көк номон,
Көрүнерге коркып, барбады.
Бабырган, мен учар куш деп,
Барар јанғым јок деди.

Эт јиир јимекей аңдар бир одуга јуулды,
Эт јибес јобош аңдар башка одулу болды.
Қалазак баштаған оок аңдар
Қаныркап јүретен аңдарға қазанчы болдылар.
Азулу айу баштаған аңдар айдышты:
«Ақты, қараны билер јайзаң тудар керек» — дешти.
Көзи канду көк бөрү туруп айтты:
«Көп малду байдаң тудар керек» — деди.
Јелбер түктү јеекен туруп айтты:
«Јеңдиртпес, бастыртпас бөкөдөн тудар керек» —
деди.

Түлкүчек туруп айтты:
«Турсуны јараш уулдан тудар керек» — деди.
Азулу аңдар алдынан јөптөшти:
«Ақты, қараны айу билер» — дешти.
Айуны јайзаң эдип алдылар.
Азулу аңдар колын салдылар.
«Көзи отту, көкси чоктудан
Қорқушту темичи тудалы» — дешти.
Көзи канду көк бөрүни көрдилер,
Көзи отту деп, оны темичи эттилер.
Түлкүни түжүмет деп, јарадып көрдилер,
Түбинде ол јараар деп албанчы эттилер.
Қан ичип, эт јийтен азулу аңдар

Калыгына казыр жамылу болдылар.
 Аргазы жок кичү андарды
 Айдап келип кол салдырдылар.
 Калазак баштаган оок андарды
 Капсап туруп, кол салдырдылар.
 Азулу айу жайзаг болгон кийининде
 Албатыдан аймай алып, жип жүрди.
 Көзи канду көк бөрү темичи болуп,
 Кородо жонын жип жүрди.
 Албанчы болгон түлкүчөк барып,
 Артыктап албанды алып ок жүрди.
 Албанды текши жууп алганда,
 Артыгын темичи жип жүрди.
 Алышпай куру калбайын деп,
 Айу жайзаг алыжып ок турды.
 Жокту жонын жонуп турдылар.
 Жонуп алганын кул эдиндилер.
 Тажуурлу арака тажыдып турдылар,
 Тарту алып, семирип турдылар.
 Айу тажуурдын жайзагы болды,
 Арака ичип, жыргап жатты.
 Жай өткөнчө, эзирик жаттылар,
 Жаман-жакшыны шылабай турдылар.
 Тажууры жок комудалду келгендер
 Тажылган жип, жанып турдылар.
 Айу-жайзаг, бөрү-темичи, түлкү-албанчы,
 Албаты үлгерин ук:
 Жиген жаак семирбес,
 Жидирген жаак кугарбас.
 Жимекчинин жылы кыскарар,
 Жигендери жерге калар.
 Каралап актуны жигеннин
 Калдыгы калыкка каткы болор.

1. «Эт жип жимекей андар» ла «эт жибес жобаш андар» ажыра кандый улус көргүзүлгөн?

2. «Кем бай — ол бий» деген албатынын кеп сөзинин чыны бу басиядан канайда билдирет? Албатыны башкарап жамылуларды кемдер, канайда тудатан эмтир?

3. Айу-жайзагнын, бөрү-темичинин, түлкү-албанчынын кылыктарын жартап беригер.

4. Озогы алтай јокту улустын јадын-јүрүмин көргүскен сөстөрдн басня-дан темдектеп алала, јартагар.

5. Автор баснянын учында албатынын санаа-шүүлтезин кандый сөстөрлө айдат? Бу шүүлте албатынын неге иженгенин, нени сагыганын көргүзөт?

Јакылта

1. Кажы ла анга берилген характеристиканы јартагар. Анафоранын учу-ры мында кандый болот?

2. «Ангардын јууны» деп оосло айдар куучын тургузыгар. Куучынаарда баснянын сөстөриле тузаланыгар.

3. «Ал тайганы ажып» деген сөстөрдөг ала «Барар жагым јок» деген сөс-төргө јетире үзүкти эске үренип алыгар.

А н а ф о р а.

«Алтайдын андары» деп басняны кычырып, онын кажы ла эки үлгер јолы (строказы) бир табыштаг башталып турганын көрөдибис.

Ал тайганы ажып,
Айу огурып келди.
Бөлүк ташты аралап,
Бөрү улуп келди.

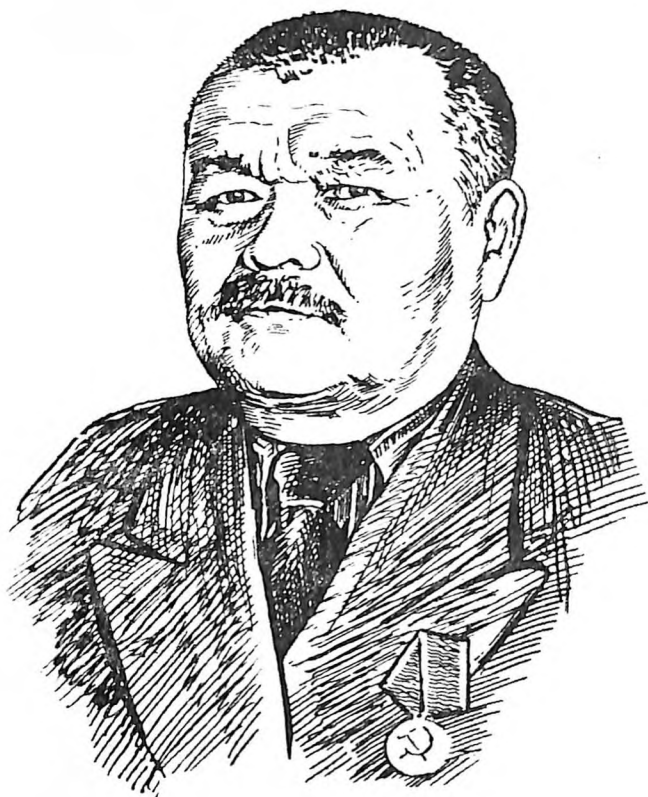
Бу мындый поэтический эрмек-куучыннын түнгей бөлүктери (үлгерлердин јолдоры) бир табыштаг башталып турган болзо, ол табыштарды **анафора** деп айдып јадыбыс.

Анафора алтай поэзиянын јебрен өйлөрдөг бери тузаланган поэтический эп-аргазы болуп јат. Ол анчадала албатынын оос поэтический творчествозында таркаган. Темдектезе, кеп сөстөрдө, табыштактарда анафора көп туштайт.

Аш ичкенче, менгебе,
Атка минзен, токтобо.

Кезикте анафора үлгер эрмек-куучыннын үч, төрт оног до көп бир түнгей бөлүктөрүн (јолдорын) бириктирет.

Анафора поэтический эрмек-куучынды айдарга эптү, јенгил, јараш эдет.

Чалчык Анчинович Чунижеков

Чалчык Анчинович Чунижеков 10 ноябрьда 1898 жылда Куйум деп журт жерде чыккан. Революциядан озо ол школдо төрт лө класс божоткон. Совет жан төзөлгөн согында Чунижеков бистин областьтын төс городында совпартшколдо үренген.

Ол кичүден ала алтай албатынын озогы чөрчөктөрн угарга сүүйтен. 1925 жылда Чунижеков бир канча алтай чөрчөктөрдн «Танг чолмон» деп бичикте чыгарган. Онон бери ол бойы да көп жүзүн-жүүр произведениелер — үлгерлер, куучындар бичиир болды. Онын произведениелеринде алтай албатынын озогы ла эмдиги жадын-жүрүми көргүзилген. «Туујынын кузуктаганы» деген үзүк Алтайдын атту-чуулу кайчызы Н. У. Улагашев ке-

регинде Чунжековтын бичиген «Туујы» деп јаан поэмазынан алынган. Бу үзүктө жокту алтай кижинин озогы жүрүми көргүзүлгөн.

Калганчы өйдө писательдин «Бичигенинин талдамазы» деп бичиги де «Очерктери» кепке базылып чыккан.

Туујынын кузуктаганы.

Калың жыштын жаказында
Шарлак кара суу акты.
Таш жакалу жарадында
Кайың тозы айыл турды.
Сугат болгон ару суузы
Кышкы соокто тонбой турды.
Чадыр-жапаш бу айылда
Жокту Туујы журтап жатты.
Одус жашка жеткелекте,
Чаал терек сынду бойы,
Айудый күчтү бойы
Эки көстөң болгонбос болды,
Ай карануйга түшкөн жүрди.
Элден тапкан эш-нөкөри
Эки уйын күдүп жүрди.
Эр кемине жеткелек,
Эрлү сагыш киргелек,
Эне-адазынын колын сакып,
Эки уулы отургылады.
Өрө көрүп, адып болбос,
Өлтүргенин сойып болбос,
Эр көөркий жокту Туујы
Эки эргегин уска үретти:
Таспа кайыш өрүп жүрди.
Элден-жонноң иштеп алганы
Айына, жылына жиирге жетпес,
Тон-өдүккө берерине жетпес.
Эликтин мойынын ок кескен,
Эрдин мойынын жок кескен —
Эр жажына жокту болуп,
Жокту Туујы журтап жатты.

Бир катап жокту Туујы
 Ай кулагыла тындап отурза:
 «Күрен сары кебин кийген
 Күс једип келген» дежет.
 Күле-Кааннын¹ соок салкыны
 Јүзине јаба сокконы билдирет.
 «Күрен күстинг бойы келди!» — деп,
 Бала-барка сүүнижет.
 Аркадагы кызылгаттар
 Эт ошкош кызарышты.
 Јодро, бороңот, кузук та
 Јерге какталып түшкиледі.
 Сытын ай жаңырды,
 Кузуктап барар ой келди.
 Күзүни табыжы шыгырап,
 Күнүн сайын угулат.
 Кузукчылар кожондожып,
 Узук жоктон өткүлейт.
 Капчал јердин кара јолы
 Тизеге јетире казылды.
 Оны уккан жокту Туујы
 Отурып эмди болбоды.
 Албатынын барып јатканына
 Адаркап, күйүнип, сананды.
 Ак күнди таныбас та болзо,
 Алтайына јорторго күүнзеди.
 Эмегенин кычырып алды,
 Эки уулын јанына отургусты.
 Эр бойы терен шүүнип,
 Эң учында мынайда айтты:
 «Сыгын-Туу суунын табыжы
 Эки кулагыма торгулды,
 Кузукчылардын сүүнчилү кожонгы
 Менин јүрегимди көкүттү.
 Өчкөнчө јылынарға
 От јылузы биске керек.
 Өлгөнчө јириге
 Аш-курсак биске керек.

¹ Күле-Каан — тайганын ады.

Бай тайгам Байкарада
 Калың кузук бүткенин уктым,
 Эки балама баштадып,
 Кузуктап мен барадым.
 Ар өдүгимди¹ көктө, эжим,
 Азык-түлүкти жазагар, балдарым.
 Айылга отурзабыс, не болор?
 Агаш төзинде отурзабыс, бир болор.
 Ырысту болзобыс, түшкүн терип,
 Аш-курсагысты табарыс».
 Узак өйгө тергенбеди,
 Талкан-азык бүде берди.
 Тектей баштыкка² оны урды,
 Боро адына артынды.
 Бойы атка минип алып,
 Балдарын чылбырдаг јединдирди.

* * *

Күле-Каанның күмүш бажынаң
 Куу туман чөйилип јадат,
 Јокту Туујы терлеген, јобогон,
 Байкара тайгазына једет.
 Јаан јанмыр јаагажын,
 Тамчы түжүп билбейтен,
 Јаан барбак мөш төзинде
 Озогы одузына түжет.
 Қарызынаң кан акканча,
 Барбак мөшкө јарманат.
 Балтырын сагыс тутканча,
 Јулма мөшкө јапшынат.
 Олбук будакты³ тепкенде,
 Тазылынаң ала мөш силкинет.
 Мөш бажын силкигенде,
 Бүрлери үзүлүжип чачылыжат,
 Болчок башту тоқпогошло
 Будактарды тоолой согот.
 Қөк кабаалу тобоғолор

¹ Ар өдүк — кеден конычту өдүк.

² Тектей баштык — кичинекей кап ошкош баштык.

³ Олбук будак — туура барган јоон будак.

Мөш бажынан көп төгүлет.
Как маңдайынан тер чыгып,
Жүзин жолдоп ага берет.
Капкан, туткан будак сынып,
Мөштөн дө Тууҗы жастыгат.
Айу ошкоч кўркет бойы
Анда да жалкыбас болды.
Арыганын, аштаганын
Иш ойинде билбей жүрди...
Салкын шуулап келерде,
Сары тобоголор какпалды,
Бала-барка сўйнгилеп,
Тўшкўн терип жүргўледи.
Тууҗынын санаазы омок болды,
Мөшкө жарманары токтоды.
Аба жыштыг ээзи —
Айу абапай сўўнет,
Тобоголорды жууп алып,
Тойо-кана жип жадат,
Азу тиштери кажайыжып,
Айдары жок семирет.
Көрўк деп чоокыр кескек
Төрт таманы газаканча,
Эки жаагы бултыйганча
Ару тирў кузуктан
Ичегенине тажып жадат.
Тарал деген боро куш
Куу будакка отурып алып,
«Кузук жок» деп, калактап та турза,
Қыштай жийтен азыкты
Мөштиг төзи сайын сугат.
Чымалыдый кыймыраган улус
Тўшкўн терип жылыжат...
Тууҗы көөркий балдарыла
Жарым ай кузуктады.
Жаан сеери¹ теңкейип чыкты.
«Айдары жок көп жөөжө» — деп,
Эки балазыла сўўништи.

¹ Сеери — тобого уарга агаштан чертип жазаган ман.

Янындагы одудан
 Кепшенер өбөгөн басып келди,
 Эчки сагалын сыймай тудуп,
 Эзен-жакшыны сурап турды.
 Эки көзи сеериге тийип,
 Эң учында мынайда айтты:
 «Бу айылдажымнын сееризин!
 Саак будакка¹ једип калган.
 Ас ла салып, бодогожын,
 Јүс тозоктон ажар болбой.
 Эки көстөн болгонбос то болзо,
 Көстүлерден артык турбай.
 Эки баланды кийимдеерге
 Эр үлүнди иштеп алдың...»
 Анайып олор отурганча,
 Канбас ийди жалканчып үрет,
 Тайа жыраанын ары јанынан
 Мамак эмегени басып келет.
 Јардына толо жүк жүктенген,
 Арыган, јобогон турат.
 Тектей кабын чечип алып,
 Бир тажуур арајан² алат.
 «Куйрук чегеннин арајаны» — деп.
 Туујыга тажуурын тудат.
 Борбуйда чегенин чыгарат,
 Баштыктан талкан кодорот.
 Эки балазы сүүнип,
 Санап калган тамзыкту курсагын —
 Чеген, талканын јигилейт.
 Туујы омок сүүнип,
 Эмегенин эмди мактайт.
 Кепшенер өбөгөнді јанына отургузып,
 Тажуурдан арајанды кубарлайт.
 Эмегени сеери јаар көрүп,
 Бүдүнбей, балдарынан сурайт:
 «А бу слердин алган кузугаар кайда..?»
 «Кузугыс ол сеериде!» — деп,
 Јаан уулчагы сабарыла уулайт.

¹ Саак будак — агаштын жабызындагы кургак будак.

² Арајан — аракы.

Оны уккан Мамактын
Жүреги сүүнип көдүрилет.
«Алтын-мөңгүн жөөжө болор» — деп,
Акту бойында сананды.
Сайлаган кузуктан эскинге уруп,
Токчок¹ согорына белетенди.
Тууы ла Кепшенер калай берди.
Аражан тамырларын изитти.
Эрмек-куучын көптөй берди,
Эң учында Тууы кожондоды:
«Сары сайлу кузукты
Сайлап, коштоп жаналдар.
Салковойдон садала,
Акча-манат алалдар.
Эмил сайлу кузуктан
Токчок согуп алалдар.
Эзен болзын бу Алтайга!
Жыргап, ойноп жаналдар...»
Барбак мөштинг төзинен
Чиби одыннын түдүни жайымды,
Тууынын омок кожоңы
Байкаранын жыжына жаңыланды...

* * *

Кожон көндүгүп келерде,
Канбас ийди казыр үрди,
Одуга жууктап келеткен
Табы жайзаннын үни угулды:
«Ой! Ой! Ачым уул!
Арсыл ийдинди ары токтот,
Кижини тиштеп ийбезин!»
Онын кыйгызы Тууынын
Омок жүрегине ийнедий кадалды.
Эки колы мылырт этти,
Эр санаазы өчө берди.
«Эдү мени тапкан туру,
Арба сайлу кузугымды
Ачап Таабы жудар туру» — деп,
Ичине бадышпай сананды.

¹Токчок — эмилден согуп жазаган аш.

Кулузуннын оргозынаг
Лылан жылып келгендий,
Жыраанын ары жанынаг
Лутпа Таабы базып келди.
Озо баштап бөрүнинг көзи
Сееридеги кузукка тийди.
Туура жаткан Туујуыны көрүп,
Седег, омок каткырды:
«Жакшы ба ачым уул?»—деп,
Жайзаг жаан кыйгырды.
Туују өгндөйип туруп келеле,
Жаагы ачылбай, каруузын айтты:
«Жакшы... слер жакшы ба?»
Қоолоткыш салкын келерде,
Мөштин бажы коолоды.
Қоркып чочый бербезин деп,
Таабы үнин кубултты,
Тилин сарјула сүрткендий,
Жымжада мынайда айтты:
«Ачым уулдын одузын таппай,
Өрө-төмөн өдүп жүрдим.
Абыргыдый үнинди угала,
Жүк арайдаг таап, келдим.
Ачым уулды көрзөң,
Кузукты энтерип алган!
Ару сайлу арбын кузук
Алтын-мөңгүн акча эмей.
Ачым уул бойы билер:
Аказын, байла, ундыбас болбой!
Озогыда не де болгон болзо,
Онызы эмди керек беди?
Керишкен, согушкан да болзо,
Ундылып калары сөс беди?
Тостын кыбындый,
Торконын жигиндий,
Айланайын ачым уул,
Күзен укту сөөгибис жангыс,
Күн жарыкта жудайыбыс жангыс.
«Тайгазынаг тапканын
Талайына чөктөйтөн» — деген,

Онын бирүзи сен, карындаш,
Тайганнан тапканыңды
Таабы акаңа берер болбой,
Улалуга барган тушта,
Конор јерин менде болгой.
Јарымкага барган тушта,
Јадар јерин менде болгой.
Ару кузугыңды баалап аларым,
Алым учун тутпазым,
Алтын-мөңгүн акчаны
Алаканыңа салып берерим.
Өскө којойымга садар болзон,
Айдары јок өөн болор.
Акаңның айтканын укпазан,
Түп-түбинде јаманы једер.
Эренгистелип сен сананба,
Эрмегиңди јартын айт,
Эки кулагым сүүнзин!»
Јокту Туујы бажын тырманды,
«Јок» деп айдып болбоды...
Қолго түшкен койондый,
Қулагын кызынып отурды.
Эрик јокто, арга јок —
Эртен апарарга јөптөңди.
Эдү-коош ары базарда,
Арт кийининен түкүрди:
«Јыткыр шилемирди көрзөң,
Мени јытап таап алган!
Айдып турган сөзин уксан,
Уйе-сөөгинди јоктоп турган.
Тарыскадый ээлгир,
Саңыстый јапшыңчак.
Агын-көгин каткырып,
Оны-мыны куучындап,
Мени куйбуртып турганын.
Мынан озо мен көстү тушта,
«Бала-барка јескинген
Јыланнан јаман неме јок,
Бака чылап балбайган
Байдан ачап кижиде јок» — деп,

Балдарга айткан болгом.
Ол сөс бу эрликке угулган,
Оны бу шилемир ундыбаган...
Кайачактың үсти жанында,
Сары Көпшиниң бүүгинде,
Бу ла јутпа јуун эдерде, —
«Сен байларды јамандайдың.
Калан төлөбөй, мойнойзың,
Алым төлөбөй, мекелейзин!
Буура болуп, бөкөркөйзин!» — деп.
Төрт казыкты кададып,
Төрт санымды кере тартып,
Јирме камчыны тоолоп,
Бойы соккон јутпа эди.
Јаш карагайга таңма чапкан:
«Эр јажына темдек болзын,
Эл-јон электешсин» — деп,
Эң учында анайып айткан.
Анаң бери ол јердин ады
«Таңмалу карагай» деп адалган.
Ол камчының сорбызы
Эмди де јымыйбаган.
«Өскүстин колындагы
Өкпө јаан көрүнөт» — деп,
Озогы улус айдыжатар.
«Јокту-јойуның канын сооргон.
Ичи тойбогон ачап таңма,
Актуны каралап сойгондо,
Ичи јарылбаган таңма
Мениң јажыгымды јиирге,
Мениң кузугымды јударга
Эбин бедреп јүрген» — деп,
Көзине неме көрүнбес те болзо,
Көрүп турган кижичилеп,
Таабының кийининен ары көрөт,
Таабының баскан шылырты
Угулып тургандый, сананып турат.

* * *

Байкараның тарсыл бажында
Қара туман күнүң түжет,

Таабы јутпага кузукты
Туујы јүктенип күнүн таажыйт.
Арайдан көдүрип эжелгенин
Таабы тозокло кемјип алат.
Тере түптү тозокко
Тееп, тыгып, толо урат.
Тозокты жоктыйга отургузат,
Јаш тере чөйилип турат.
Уч тозок болгодый кузук
Эки тозок болуп калат.
Сүүри туунун бажы
Тумантып, буруксып турды.
Туујынын терең санаазы
Кунутып жүрер болды.
Терлеп, јобоп тапканы
Арбын јөөжө болбоды.
Калганчы кузугын эжелип,
Кактай уруп берди.
«Алтын, мөнгун акчаны
Алаканыма салыгар» — деп,
Јокту Туујы сакыды.
Канчаны берерин Таабы чотоп,
Азыйдагы алым учун
Талортозын тутты.
Тегиннен кайкал баазын берип,
Туујыны мекелеп айтты:
«Буды сынган буканын эди учун
Мынан чыгара чотодым.
Беш аршин бөс учун
Беш салковой чыгардым.
Кезигин сакып ал,
Кузук садылза, төлөөрим.
Акага сен чугулданба!
Артыктузын эрмектежерис.
Андый-мындый эрмектенбе,
Комудал јогынан алыжарыс.
Бергенимди асынба,
Ары ылтам сугуп ал.
Тон өткүре чечеркебе,
Кийин јанын сананып ал.

Бар алымды төлөп салар» — деп,
Кайран көөркий калактады,
Жайнап, сыктап, сөзүн айтты.
Кара бажын тырманды,
Каруу айдарын тындады.
Туујынын айткан сөзи
Таабынын кулагына угулбады.
Ачап Таабы ары басты,
Артык эрмек айтпады.
Жокту кижинин ачу-короны
Көксине эмди бадышпай барды,
Алдынан өрө ол кайнап,
Қырынан ажып, ага берди.
Туујы өрө туруп чыкты,
Айу чылап алгырып ийди,
Аба јышка үни јанғыланды.
Арт кийининде түкүрди:
«Аба јыштын кер јутпазы!
Ай-күн сени соксын!
Қуурмактап кузутымды јиген учун
Күкүрт-јалкын үстүне түшсин!
Јиген јаак кугарып калар,
Јидирген төнөзөк јажарып өзөр!
Акту терим сени табар,
Арт учында сени базар,
Көзибистин јажы сеге
Қоркушту қорон болор!» — деп,
Ұч катап түкүрип ийди.
Өкпө-јүреги согулышқан,
Күүн-самаазы кунуккан,
Балазына јединдирген,
Туујы эмди кайра басты.
Сары бүр какталып қалды,
Салкын, јоткон тыңыды.
Азык-түлүк божоды,
Айылына јанар өйи келди.
Қаламаны бөктөргөн,
Эскин күректі артыңган,
Эки уулына баштатқан,
Ат эрјинези уладаған,
Жокту Туујы јанып ийди.

1. Бу произведениени беш бөлүккө бөллийле, кажы ла бөлүккө бажалык табыгар. Кажы ла бөлүкте не керегинде айдылганын куучындап беригер.

2. Тууы керегинде айдылган сөстөрлө тузаланып, ол керегинде айдып беригер.

3. Таабы ненин учун Тууыны «ачым уул», «карындажым» деп айдат? Бу сөстөрдиг мекезин жартагар.

4. «Жиген жаак кугарып калар, жидирген төгөзөк жажарып өзөр» деген, озогы жокту улустын кеп сөзи бу мында кандый учурлу болуп айдылган?

5. Күс өйди көргүскен жерлерди произведениеден темдектегер. Тууы күс келгенине ненин учун сүйүнген?

Жакылталар

1. Бу произведениеден «Кожон көндүгип келерде» деген сөстөрдөн ала «Угулып тургандый, сананып турат» деген сөстөргө жетире үзүкти (4-чи бөлүкти) алала, ончо эпитеттерди ле тундештирүлерди тетрадька чыгара бичип, олардын кажызынын ла учурын жартап беригер. Жаантайын айдылар эпитеттерди темдектегер.

2. «Күс келди», «Тайгада кузуктаганы» деп темалардын бир-бирүзине куучын бичигер.

ЭПИТЕТ.

«Тууынын кузуктаганы» деген произведениеде Ч. А. Чунижеков озогы алтай жокту кижинин жүрүмин көргүзет.

Тууы «карангуйга түшкен», көс жок кижиде болзо, же сүрекей күчтү, иштенкей. Тууынын кеберин автор мындый сөстөрлө жартайт: ол **чаал терек** сынду, **күркет бүдүмдү**. Тайгада жакшы кузук бүдерде, санаазы жарыйт, кожоңы **омок** болот; көс жок то болзо, көстүлерден ол **артык**. Же андый да болзо, Тууы **жокту**, балдары **эт-жылаңаш**, жайзан-жојойымга мекеледеле, ол онтоп, **ачу-корон** кыйгырат, автор оны **кайран көөркий** деп айдат. Бу ончо сөстөр эпитеттер болуп жат.

Эпитет деп не ле неменин эн ле керектү, учурлу темдектерин иле эдип, ол немени чокум, жарта көргүскен сөстөрдиг айдар. Эпитет ажыра произведениеде көргүзилген немелерди автор жарадып турган ба, жартапай турган ба, жамандайт па, жакшылайт па — бис биллип аладыбыс.

Эпитет не ле неменин эн ле керектү, учурлу темдектерин жартап жат.

Таабы жайзанды автор **бөрү, жупна** деп эпитет сөстөрлө адайт, ненин учун дезе, автор произведениеде онын ач-көзин, базынчыгын, мекечилини көргүзет.

Тууыны автор **кайран көөркий** деп айдып, Таабыны **бөрү**,

жутпа деп айдып, олар экүге эки башка күүндү болгонун көргүзөт. Тууаны автор жарадып, онын шыралу жүрүмине ачуурканып турган болзо, Тааныны десе көрөр күүни жок болот. Автордын анайып эки кижини эки башка көргөнү эпитеттер ажыра кычыраачыларга да көчөт. Бис, кычыраачылар, оларды анайда ок эки башка көрдүбис.

Автордын күүн-санаазын жартаганыла коштой, эпитет произведениеде көргүзилген картиналарды иле, чокум эдет. «Тууанын кузуктаганында» андый эпитеттерле автор анчадала арбүткеннин бүдүмин көргүзүп, оларло көп тузаланат: **калын жыш, шарлак кара суу, таш жакалу жарат, күрөң күс**, оного до өскөзи.

Эпитеттер албатынын оосло чүмдеген поэзиясында база көп. Же анда кандый бир немени жартаган эпитет көп сабазында кубулбай, жаантайын ла ол немеле кожо айдылып турат. Темдектезе, чөрчөктөрдө ээрди жаантайын **арташ** ээр деп, көп малды ак мал деп, сууны **аржан** суу ол эмесе кутук суу деп, үйгенди **күмүш** үйген деп, көлди **сүт** көл деп, тайганы **сүмер** тайга деп адап жадылар. Бу мындый эпитеттерди жаантайын айдылар эпитеттер деп адап жадыбыс. Жаантайын айдылар эпитеттер не ле немени жарандырып, чүмдеп көргүзөт. Жаантайын айдылар эпитеттер «Тууанын кузуктаганында» да бар, ненинг учун десе, автор бу произведениени бичиирде, албатынын тилиле, сөстөриле көп тузаланган: **ару** суу, **ай** кулак, **эр** бойы, **бай** тайга, **барбак** мөш оного до өскөлөри.

Эпитеттер болуп көп сабазында бүткен ады турат, же кезикте адалгыштар, кубулбастар, тоо ады да эпитет боло берет: **чадыр** жапаш айыл, **терен** шүүнди, эки кулагым оного до өскөлөри.

ТҮНДЕШТИРҮ.

«Тууанын кузуктаганы» деген произведениеде автор Тууанын кеберин, озогы жадын-жүрүмнин картиналарын көргүзүп, эпитеттен өскө, база бир поэтический эпле — түндештирүүлөргө — тузаланат.

Тууаны автор **айудый** күчтү эдилп көргүзөт, тайгада кузуктаган улусты **чымалыдый** көп деп айдат, Таанынын сөстөри кижинин жүрепине **ийнедий** кадалат деп айдат. Бу сөстөр түндештирүүлөр болор.

Кандый бир эки немени тўндештирип кўргўскенин бис тўндештирў деп адап жадыбыс.

Тўндештирў, эпитет чилеп ок, не ле немени иле эдип чокумдап ийет. Тўндештирў ажыра автор кўргўзип турган немени жарадат па, жаратпайт па, ого кандый кўўндў болгоньын — бис база билип аладыбыс.

Тууьы айудый кўчтў кижн, Таабы жаман, сўстўри ийнедий кадалгак кижн. Же Таабы бай болгоньынан улам Тууьыны меке-леп, базынчыктайт, ачу-коронго тўжўрет. Бис бу тўндештирў сўстўр ажыра озогы жаньын чындык эмезин, сырангай коомойьын кўрўдис.

Тўндештирўлер кўп сабазында -дый, -дий деп кожулталарлу сўстўр болот ол эмезе ошкош, чылап, кептў деп сўстўрдин болужыла бўдет.

М. В. Мундус-Эдоков.

Жаскы жьргал.

Жылу кўннин чогы тийип,
Жажарып ўлўн ўзўп келди,
Жайканып чечек жайылды.
Жараш эзин салкындап,
Жай тындуга жьтанды.
Тынар тынду немелер
Тынып, ўнжип жаранды.
Курт-конус та сўўнип,
Ойын эдип жьргалды.
Кўўктин ўни ўзўлбей,
Анда-мында угулат.
Таг ажыра билинбей,
Токус ўйелў кожоньын
Тоорчык деген кучыйак
Соот эдип кожондойт.
Қара баарчык баштаган
Орто ўндў кучыйактар
«Тоорчык кирези кожонды
Бис билбес кайткан» дешти.
Бойынын уйазынын жанына
Тамагынын тамыры кўпкўнчў,

Талбып учар канады талганча,
Жараштыра кожондойды.
Бўрўкке толо балдарлу
Бўднў эмеген кожондойды.
Таарга толо балдарлу
Талтар ўбўгўн тўймеген,
«Тап-тарт» деп кыйгырды.
Ўни коомой куштарым
Ўнгўрлерге коштонып,
Қунугып, ойын-жьргалдан
Куру артпады кўўркийлер,
Тендеп ойноп жьрдилер.
Турна баштаган сас кужы,
Ўзун бутту немелер,
Бије салып ойноды.
Қызыл кўстў кара чай
Мўш агашту жерде
База бијелеп турды.
Ончо текши жьргалды,
Коот эдип ойноды.

1. Јас ончо тындуларды, кижини нениг учун сүүндирет?
2. Бу үлгердег албатынын чечен сөстөрүн таап, темдектегер: «тынар тынду немелер», «тогус үйелү кожонг» оног до ары.
3. Тоорчык кожондойт; бөднө эмеген; талтар бөбөгөн; сас кужы бије салып ойноды; үни коомой куштар кунугып, куру арпады — темдектелген сөстөрдиг учурын жартап беригер.

М. В. Мундус-Эдоков.

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков — алтай писатель. Ол 1897 жылда Улалуда (эмдиги Горно-Алтайскта) чыккан. Революциядан озо ол алтай деремнелерде үредүчи болуп иштеген. Совет жан Алтайда тургузылган сонгында ол алтай школдорго керектү баштапкы кычырар бичиктер ле үлгерлер, пьесалар, баснялар бичиген. Олордын көбизинде Мундус-Эдоков алтай албатынын озогы жадын-жүрүмүн көргүзет. «Јаскы јыргал» — онын ар-бүткенди көргүскен үлгери.

ОЛИЦЕТВОРЕНИЕ.

Кандый бир немени иле, чокум эдип көргүзерге амадап, писатель эпитетле, тундештирүле коштой, олицетворениеле тузаланып јат.

Олицетворение деп кижинин кылык-јангын, бүдүрген керектерин тын јок немеге, ар-бүткенине эмезе тындуларга көчүргенин айдар. «Јаскы јыргал» деп үлгерде:

Курт-когус та сүүнип,
Ойын эдип јыргады

деп, кижиле болор немени курт-когуска көчүрүп айдарда, олор кижичилеп көрүнөт. Бу мындый поэтический эп-арга картинаны база чокум, јараш эдет.

Бистинг орооннын
албатыларынын озогы јадын-јүрүми
керегинде произведениелер.

Александр Сергеевич Пушкин
(1799—1837)

Александр Сергеевич Пушкин — өткөн чактын улу орус поэди. Онын ада-энези дворян укту улус болгон.

Ада-энези дворян да болгон болзо, Пушкин јүрүмди озолодо көрөр санаа-шүүлтөлү кижиге болгон. Пушкин бойынын произве-

дениелеринде кааннын жагын жаратпай, ого удурлажып турган. Бир канча произведениелеринде ол крепостной жаг крестьяндарга уур, шыралу болуп турганын бичип жоргускен. Кааннан, бай помещиктердег жалтанбай, ологго удурлашкан учун, каан оны ссылгага ийген.

Пушкин орус албатынын чорчокторин жилбиркеп, оморды бойынын няязы Арина Родионовнадаг угуп, художественный эдип жазап турган. Андый чорчоктордин тоозына «Абыс ла онын жалчызы Балда керегинде чорчок» кирип жаг.

Пушкин бойынын журумининг учына жетире полицияга истедип журген. 1837 жылда кааннын, жаан орус байлардын кунзегенин бидурип, Дантес деп офицер Пушкинди дуэльде адып олтурген.

Же улу орус поэттин бичигенин кааннын болушчылары жоголтып болбогондор. Пушкиннинг бичиген, произведениелеринг бистинг улу Торблибистинг ончо албатылары сунп жаг. Онын произведениелеринег бистинг де алтай писательдер уренип жаг.

Абыс ла онын жалчызы Балда керегинде чорчок.

I.

Тенексун абыс
Журтап жагты.
Жун-жун товарды
Абыс базардаг жорорго барды.
Жайдаар ууланганын бойы билбей,
Абыска Балда¹ туштады.
«Неге, батюшка², эрте турдын?
Нени бедреп журун?»
Абыс каруузына айтты:
«Жазанчы, малчы, ус болгодый
Жалчы меге керек эди.
Кирезинде ле жал алар
Жалчы, айса, табылар».
Балда каруузына айдат:
«Айтканын меге жарайт.

¹ Балда — кижининг ады.

² Б а т ю ш к а — абысты орустар анайда адайтандар.

Сеге јакшы јалчы болорым.
Қичеенип, «жүүнзеп иштеерим,
Јалы учун жыл бажында
Үч ле катап маңдайыңа чертерим.
Курсак әдип јиирге
Полба¹ аштаң бер меге».
Абыс санааркай берди,
Қажайған маңдайын тырмады.
Чертиш чертиштең башказын биллип,
Қерде-марда деп сөскө иженип,
Абыс Балдага айтты:
«Јарайт. Бис экү жөп болорыс.
Мениң журтымда јадып көр,
Қичеенкейинди, чыйрағыңды
Көргүзип бер».

II.

Абыстың айылында Балда жүрет.
Саламга јадып уйуктайт.
Төрт кижининг ажын јийт,
Јети кижининг ижин иштейт.
Таң жарыгалакта, туруп келет,
Ат јегет, кыра сүрет,
Печкеге от салат, базарга жүгүрет,
Қерек немени садып алат.
Јымыртка кайнадып, кагын арчыйт,
Қаша кайнадып, баланы соододот.
Абыстың әмегени Балданы мактайт,
Қызы Балданы көрүп, кунугат,
Уулы оны адам деп айдат.
Јаңыс ла абыс Балданы сүүбес,
Әрке сөс айдып мактабас.
Јаантайын сананганы —
Јал төлбөри болуп турды.
Күндер өдүп, өйи жууктайт,
Абыс курсак та јибейт, уйуктабайт:
Ажындыра маңдайы тызырайт.
Учында абыс әмегенине айтты:
«Андый-мындый керек болды.

¹ Полба — буудайдың кашазы. Јокту орус улустың курсагы.

Мының аргазын канайдар?» — деди.
Уй улустың сагыжы тапкыр,
Jүзүн-jүүр сүмеге билгир.
Эмегени ого айдат: «Акыр,
Андый жеткерди кыйыштырар
Менде арга-сүме бар:
Балдага чыдабагадый иш бер,
Чике бүдүрерин некеп тур.
Анайда мандайынды жеткердең айрыырын,
Балданы десе жалы жок ийе берерин».
Абыстың жүреги сүүнди,
Балда жаар эмди жалтанбай көрди.
Бир өйдө оны кыйгырды: «Келзең де бери,
Чындык жалчым, Балда, ук мени:
Көрмөстөр өлөр күниме жетире
Калан төлөөрине сөс берген меге,
Артык астам керек жок то болзо,
Je үч жылга алынбаган акча бар олардо.
Полба ажыңды жип алзан,
Көрмөстөрдөң каланды жууп барзан».

III.

Балда абысла чечеркебеди;
Талайдың жаказына барып отурды,
Онон армакчыны талайга түжүрди,
Учынан кичееп толгой берди.
Талайдан карган көрмөс чыкты:
«Сен, Балда, биске не керектү келдин?» —
«Бу армакчыла талайды чайбалтарым,
Каргышту уктуларды, слерди, корчойторым».
Карган көрмөс кунуга берди.
«Андый кыйын ненин учун болгон?» — деди.
«Ненин учун дейдин бе? Калан төлөбөйдигер.
Тургускан өйди ундып салдыгар.
Эмди биске коот болор,
Слерге, ийттерге, улу түбек болор». —
«Акыр, Балдачак, талайды чайбалтпа.
Бастыра каланды аларын удабай.
Сакып ал, уулымның уулын ийейин».
Балда сананат: «Онызын мекелеп,

Төгүндеп саларга белен эмей».
Элчи көрмөзөк чыгып келди,
Ач торо кискедий, маарай берди:
«Эзен, Балда — кижичек!
Кандый калан сеге керек?
Калан деп немени качан да укпадыс,
Андый немени сананбадыс.
Je кем жок, аларын алгайың,
Жагыс сенде де, менде де өөркөш болбозын.
Онын учун жөп тургузалы:
Бу талайды эбиреде жүгүрели.
Кемибис озо келгежин,
Каланды бастыра ол алатан болзын.
Бис жүгүрүп турганча, көрмөстөр
Каланды таарга белетеп салар».
Балда сүмеленип, каткырды:
«Кандый саң башка санаа санандың?
Менле, Балданың бойыла,
Маргаан эдерге туруң ба?
Кандый тенек күлүкти ийгендер!
Ордыма кичү карындажым жүгүрер».
Луугындагы агашка Балда барып,
Эки койон тудуп, таарына салып,
Талай жаар ойто базып келди,
Талай жаказында көрмөсти тапты.
Балда койоннын бирүзүн чыгарат,
Кулагынан кабыра тудуп, айдат:
«Сен эм тура, кичинек көрмөзөк,
Мениле маргаан эдер чиненг жок —
Ого тепин ле калас ой өдөр,
Менин кичү карындажымды озолоп көр.
Бир, эки, үч! Једижип бар».
Көрмөзөк лө койонок жарыштылар.
Көрмөзөк талайды жакалай жүгүрди,
Койонок агаштар жаар айылына ууланды.
Талайды эбире жүгүргөн көрмөзөк
Тили уштылган, тумчугы канкайган,
Тыналбай, бастыра бойы суу келди.
Табажыла көрмөзөк арчынат,
Балданы жеңдеген деп ажындыра сананат.

Көрзө — Балда карындажын сыймайт,
 Оны эркеледип айдып отурат:
 «Менин сүүген карындажым,
 Арый бердин! Тыштанып ал, эркем».
 Көрмөзөк айдар сөзин таппай барды,
 Куйругын минип, сырагай жобожыды.
 Балданын карындажын кыйа көрди,
 «Акыр, каланга барайын» — деди.
 «Түбек! Мени кичү Балда
 Акалап салды, жарыжалала!» —
 Анайда көрмөзөк таадазына айтты.
 Карган көрмөс ал санаага түшти.
 Балда десе талайды
 Аайы-бажы жок чайбады,
 Кумак-балкажыла алыштырды,
 Ары-бери толкулатты.
 Көрмөзөк суудан чыга конды:
 «Токто, кижичек, сөзимди ук —
 Каланды ончозын берерис.
 Бу агашты көрүп турун ба?
 Бойыңа таңма талдап ал.
 Агашты таңмага жетире таштаган киж
 Каланды ол алар болзын.
 Же не? Колың чыгар деп коркыйдың ба?
 Айла, маргаанды алдыртарга жалтанадың ба?» —
 «Жок, ол булутты мен сакыырым:
 Анаар агажыңды чыгара чачарым,
 Онон слерле, көрмөстөрлө, согуш баштаарым».
 Балданын женүзин айдарга,
 Коркыган көрмөзөк таадазына барды.
 Балда десе талайды база ла чайбайт.
 Көрмөстөрдү армакчыла коркыдат.
 Көрмөзөк талайдан катап ок чыкты:
 «Сен неге калжуурып турун?
 Калан болор. Жангыс каланды алар алдында...» —
 «Жок — деп, Балда айдат, —
 Эмди мен бойым шаайдым,
 Маргаанды мен айдадым.
 Уур иш сеге, өштүчөк, берерим.
 Сенин күчинди көрөрүм.

Ол ак боро беени көрдиг бе?
Оны барып көдүреринг бе?
Көдүреле, жарым беристе апарарың ба?
Апарзан, калан сениң болгой,
Апарып болбозоң, менниң болгой».
Көрмөзөк коркып,
Бее алдына кирди.
Бастыра күчин салат.
Тыңгыдынат.
Беени өрө көдүрип, эки алтады,
Учинчизинде жыгылып, будын чирей тепти.
Балда айдат: «Сен тенек көрмөс эмтиринг,
Канайып бисти жеңдеерге туруң?
Колло до беени апарып болбодың,
Мен дезе буттарымла кыстап апарарым».
Балда беени минип алды,
Беристе кирелү мантатты,
Эчий тоозын буркурай берди.
Көрмөзөк коркыган бойынча,
Балданың андый жеңүзин айдарга
Мендеп барды таадазына.
Көрмөстөр жуулышты.
Арга жок — каланды ончо жууды,
Таарга салып, Балдага коштоды.

IV.

Көксин кеңидип, Балда келетти.
Оны көргөн абыс тура жүгүрди;
Эмегениниң кийинине жажынат,
Коркынып, куды чыгат.
Балда оны таап алды,
Каланды берип, жалын некеди.
Абызак көөркий
Мандайын тутты.
Баштапкы чертиштен
Абыс потолокко жетире калыды.
Экинчи чертиштен
Абыстың тили тартылды,
Учинчи чертиштен
Қарганның санаазы чыкты.

Балда дезе маказынып:
«Сен, абыс, чоҗойды сүрүҗип
Јүрбезен кайдат» — деди.

1. Абыстың ач-көзи, мекечизи неден билдирет?
2. Балданың керектеринен онын кандый кылык-јаңы көрүнөт?

Јакылта

1. Чөрчөктинг планын тургузыгар, план аайынча куучындап беригер.

Ач-көс абыс керегинде орус ла алтай кеп сөстөр.

1. Абыстың көстөри ач, колдоры жармай тудар.
2. Абыска сноп то болзын, обоо до болзын — ас көрүнер.
3. Јер өтөк сүүр, абыс карын сүүр.

Орус ла алтай албатылардын бу кеп сөстөри Пушкиннин чөрчөгиле канайда колбулу болот?

Иван Андреевич Крылов.

(1769—1844)

Улу орус басня бичиичи Иван Андреевич Крыловтын адын бистинг ороондо бастыра албаты билер.

Крылов 1769 јылда бай эмес биледе чыккан. Ол ничү јаштаң ала орус албатынын јадын-јүрүмин, санаазын, кылык-јаңын шиндеген. Анайда шиндеп, ајарып алганын ол бойынын произведениелеринде көргүскен. Крылов 14 јаштаң ала произведение-лер бичиген. Озо баштаң ол пьесалар, статьялар, куучындар бичип туратан. Је 1806 јылдан ала јаңыс ла баснялар бичиди. Крылов бичиген баснялардын бастыра тоозы 200-ке јуук. Басняларда Крылов орус крепостной крестьяндардын јүрүмин көргүзет. Крестьян улус сагышту, иштенкей ле ак санаалу болгоны онын басняларында јарт көрүнөт. Ач-көс, јылбындууш, мактанчык, копчы, коомой улусты крестьяндар көрбөс болгонын Крылов база јарт куучындайт.

Је оныла коштой Крылов бойынын басняларында крепостной крестьяндар ийде-күчин помещиктерге аайы-бажы јок јидиргенин, озор үн јок болгонын, карануйда јүргенин көргүзөт. Бу мынын ончозын чике бичиирге кааннын бийинде күч болгон учун, Крылов помещиктерди, кааннын јүзүн-јүүр бийлерин ач бөрүлер, куурмак, јылбындууш түлкүлер, тенек эштектер ажыра

көргүскен, жокту крестьяндарды десе иштенкей адарулар, ун-чукпай жүргөн койлор, агаштын тазылдары ажыра көргүскен. Онын андлай баснялары албатыга јарт болгон.

И. А. Крылов 1844 жылда јада калган. Је онын баснялары качан да ундылбас. Крыловтын баснялары бистинг ороон ичинде 53 тилге көчүрилген. Алтай тилге Крыловтын баснялары база көчүрилип, албаты ортозында таркаган.

Јалбырактар ла Тазылдар.

Јайгы кеен күнде
Өзөккө көлөткөзин јайып,
Агаштын Јалбырактары эзиндерле шымыранышты.
Олор койу да, јажыл да болгонына
мактаныжыл.

Мынайда эзиндерге айдышты:
 «Бу өзөктің чүми бис болгоны чын эмес пе?
 Бистен улам агаш кеен, жараш,
 Барбак, быыраш.
 Бис жокко агашта не арткай эди?
 Чын ла, бойысты мактаарга килинчек
 эмес!
 Күдүчини, жорук жүрген кижини изү күнде
 Көлөткөлө серүүндегенисти кем билбес?
 Күдүчи үй улусты бижеге
 Жаражысла бис кычырадыс.
 Эртең тура ла эңирде тоорчыкты
 Бойыска отургузып, кожондодып јадыс.
 Слер де, эзиндер, бойыгар
 Бисле айрымышпай туругар». —
 «Бу тушта биске де алкыш айдарга
 јараар ла» — деп,
 Кенетийин јер алдынан јобош үн угулды.
 Јалбырактар табыштанып, адылыжып чыкты:
 «Андый өрмекти уйалбай айткан,
 Бистен јалтанбай, сөс блаашкан
 Слер кем?» —
 «Бис пе? —
 Олорго төмөртинен каруузына айдыжат, —
 Бис мында, карагуйда, јер түртүп,
 Слерди азырайдыс. Қанайып
 таныбадыгар?
 Слер јайылып өскөн агаштын тазылдары бис.
 Јакшы өйдө анда маказыранып јайканаар,
 Је ортобыста бир башканы ундыбагар:
 Јаңы јас келгежин, јаңы јалбырактар чыгар,
 Је тазылдар кургај бергежин,
 Агаш та, слер де јок болорыгар».

1. Јалбырактар иш иштебей, тазылдардын күчин белен јигени кандый сөстөрдөн билдирет?
2. Тазылдардын јадын-жүрүми кандый?
3. Агаштын Јалбырактары ла Тазылдары ажыра озогы орус албатыда кандый бөлүк улустары (сөсловиелери) көргүзилген?

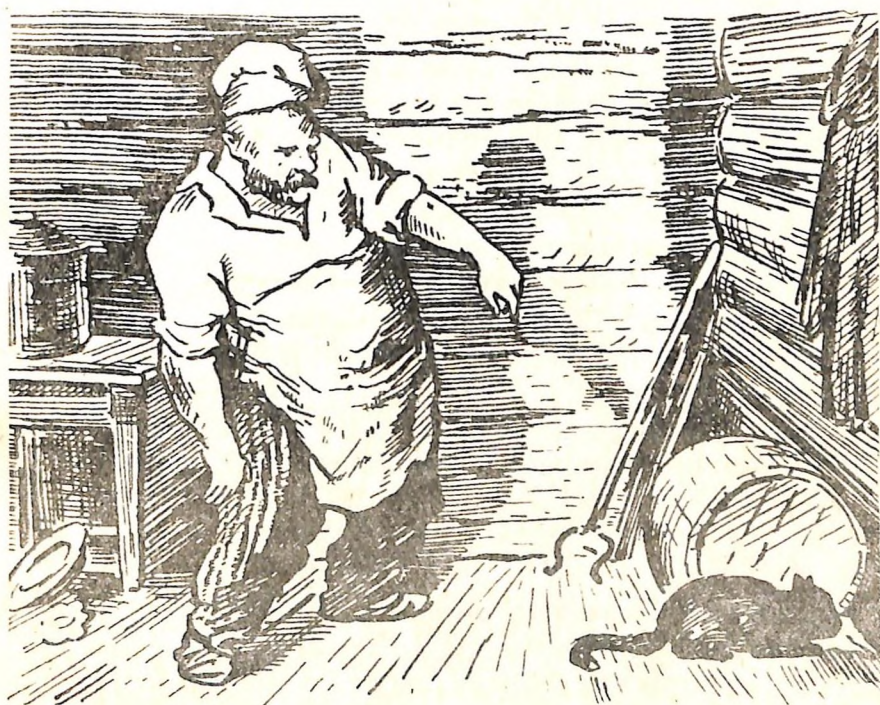
Јакылта

Бу басняны рольдор сайын үлөп, кычырыгар. Бир кизи — Јалбырак.

тардыг сөстөрүн, экинчизи — Тазылдардыг сөстөрүн, үчинчизи — автордыг сөстөрүн кычырзын. Кычырардаг озо кемнинг сөстөрүн канайда, кандый үнле айдарын жазап билип алыгар.

Мый ла Казанчы.

Кандый да бичикчи Казанчы
Казан-айагын таштап,
Кабак аракы ичерге барды.
(Ол бойы кудайзак болгон —
Бүгүн кумазынын өлгөн жүнин темдектеген).
Камык ашты каруулдаарга
Эркек Мыйды артызып салды.
Ойто желеле көрбө:
Жерде пирогтын оодыктары жадыры;
Мый-Васька¹ каруулдаар ордына

¹ Мый-Васька — эркек кискенин чоло ады

Уксусту¹ бочконыг кийининде
 Ыркыранып, такааны јип отурды.
 «Ачап јутпа! Сыйап тагма! — деп,
 Васьканы казанчы каргады. —
 Уйалтар улус јок болордо,
 Бу стенелердег де сен уйалбайдын ба?
 (Васька дезе такааны јип ле отурды.)
 Бу ойгө јетире ак-чек,
 Јобош јакшы киске болгон,
 Јозок эдип сени тургузатам.
 Кулугурды сени... кандый уйат!
 Эмди айылдаштар сени шоодып айдар:
 «Мый-Васька уурчы! Мый-Васька куурмакчы!»
 Аш-курсак берердег болгой,
 Ач бөрүни чилеп, эжикке де божотпос:
 «Ол мындагы јердин шокчылы» — дежер.
 (Васька дезе такааны јип ле отурды.)
 Атту-чуулу куучынчы
 Бар сөстөрин айдып турды.
 Адылып айдар сөстөри
 Арт учында јетпей барды.
 Је не? Казанчы калырап турганча,
 Қаарган такааны
 Мый-Васька јип салды.
 Мен дезе казанчыларга
 Чокум мынайда айткай эдим:
 Тегин јерге калыраганча,
 Керектү јерде күчинге тузалан деер эдим.

1. Казанчы мыйга кандый үредүлү сөстөр айтты? Куучындап беригер.
2. Онын айткан сөстөрин мый канайда укты?
3. Крылов кандый улустыг јаман кылыгын электеп јат?
4. Бу басня неге үредет?

БАСНЯ.

Басня деп аң-куштар эмезе кандый бир тын јок немелер ажыра улустыг јадын-јүрүмин, кылык-јагын жөргүскен јаан эмес произведениени адап јат.

¹ Уксус — курсактыг амтанын јарандырарга уратан сүйүк неме.

«Жалбырактар ла Тазылдар» деген басняда Крылов мактачык, кей, алды-кийинин ондобос агаштын жалбырактары керегинде ле карагуйда јер түртүп, жалбырактарды азыраган агаштын тазылдары керегинде куучындайт. Је јазап шүүнип, санаһып көрзөбис, автор жалбырактар ажыра орус бай помещиктерди электегинин, тазылдар ажыра орус јокту крестьяндарды көргүскенин биледибис.

Анайда улустың јүрүмин кандый бир тындулар ол эмезе тың јок немелер ажыра көргүскен художественный эп-арганы аллегория деп адаар. Басня — аллегориялу произведение. Басняларды көп сабазында үлгерлеп бичиир.

Басняны улус јебрен чактаң бери билер. Басня бичиир улус көп чактардың туркунына бойларының произведениелеринде јарабас кылыкту улусты электеп, шоодып, оморды јакшы кылыкка, јакшы күүн-санаага үредетен.

Эң ле көп эң ле артык басняларды улу орус басня бичиичи И. А. Крылов бичиген. Оның басняларының учурлу кезик сөстөрү јеп сөстөр болуп, албатылар ортодо текши таркаган.

Бистинг, советокый, өйдө басняны улус база көп бичийдилер.

Николай Алексеевич Некрасов.

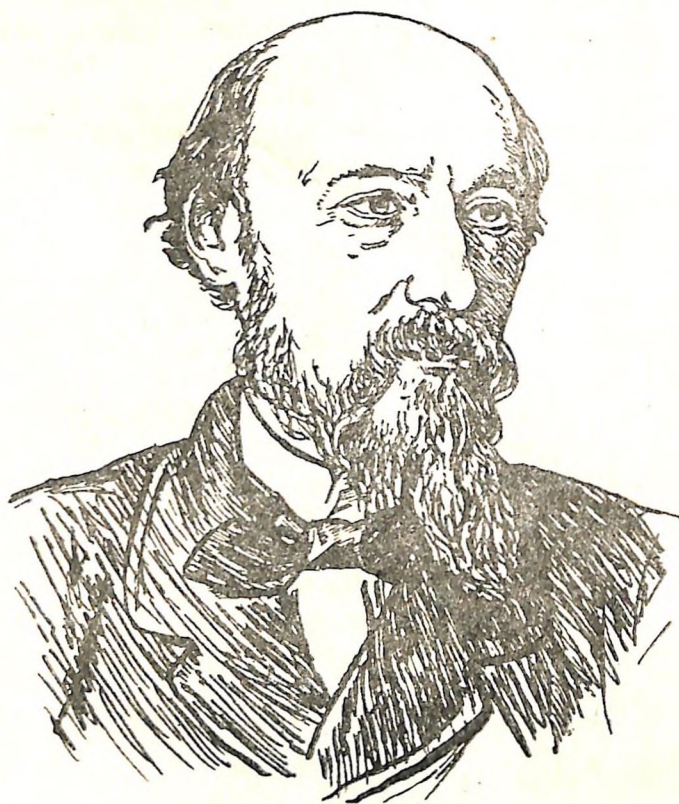
(1821—1877)

Николай Алексеевич Некрасов орус албатының өткөн чактагы улу јаан поэди.

Некрасов Волга суудан ыраак эмес Немирово деп деремнеде, помещиктинг билезинде чыккан. Оның адазы сүрекей карам, кату, јаман кижии болгон. Ол бойының крепостной крестьяндарын, дворовый улустарын јаантайын ла чыбыктап, тың кыйнап, өйинең өткүре иштеттирип туратан. Некрасовтың энези ак санаалу, керсү, јобош кижии болгон, је өбөгөни оны база соготон.

Бу мындый биледе өзүп, Некрасов кичинектен ала адазын, адазындый ок помещиктерди тың көрбөс болды. Эбире јокту, кулдаткан, тоноттырган крестьяндарды, түрмеге, ссылкага айдаткан будында кыңылу улусты, Волганы јараттай кунужкыл кожонду бурлактарды¹ ол көрөтөн. Албатының кыйынду јадынын көрүп, оморго килеп, јүрепи сыстап јүретөн.

¹ Бурлак — озогыда керептерди сууны өрө тартып апаратан улус.

Некрасов адазынын журтынан жүре береле, Петербургка барды, же анда да жүрек сүүндирер неме таппады. Онын жүрүми мында сүрекей шыралу болгон.

Бойынын произведениелерин Некрасов Петербуртта бичип баштады. Улу жаан поэт болуп, ол бойынын бастыра күчин каанла, крепостной жанла тартыжар керекке берген. Некрасов көп произведениелер бичиген. Онын произведениелеринде жокту орус албатынын түренилү уур жадын-жүрүми көргүзилген. Бойынын произведениелеринде Некрасов жокту крестьян албатыны революционный тартыжуга кычырган. Онын учун Некрасовты В. И. Ленин тыг сүүп, баалап туратан.

Некрасовтын адын бистин Төрблибистин ончо албатылары качан да ундыбас.

Орина—солдаттын энези.

Күнниг-күнге санааркап,
Түниле кудайга бажырып,
Жажына мен кунуктым...

Албатынын кожогынан.

Агдап жүреле, күски түнде
Жүк ле тынду бис јандыбыс.
Былтыр конгон айыл-јуртка,
Кудайга баш, једип алдыс.

«Бис келдибис! Эзен, карган!
Ненин учун кунукчыл отурын?
Өлүм керегинде санандыг ба? —
Андый санааны ташта, нөкөрим!

Түбекке түштинг эмеш пе?
Айдып бер, айса болужарым».
Бу тушта ачу-коронын
Орина меге куучындап берди.

«Сегис јыл уулымды көрбөгөм,
Эзен бе, өлгөн бө — билбегем,
Катап туштажарын сақыбагам —
Кенетийин уулым јанып келген.

Солдатка эмди албас деген...»
Оринушка уулына сүүнип,
Мылчага изү от салган,
Блине каарып, оны күндүлеген,
Көстөрин Ванюшкадан албай отурган.

Је Оринушка узак сүүнбеди.
Уулы айылына ооруну јаныптыр:
Түнде солдат јөдүлдееер болды,
Ак плады кандалып, кургабай турды.

«Јазыларым, энем!» — деген,
Је айткан аайынча јазылбады.
Тогус күн Иванушка оорыды,
Онынчы күнинде јада калды...

Ырызы жок көөркий эмеген
База эрмек айтпай отурды.
«Шилемир оору сенин уулыга
Неденг улам табылды? — дедим.

Чыгарда, уйан болгон бо?»
Оринушка карууна унчукты:
«Уулым баатыр кептү бүткен,
Эди-каны толо болгон.

Рекруттарды¹ көрөр жерге
Кийим жок оны кийдирерде,
Питерден² келген генерал бойы
Уулымды сүрекей кайкаган...

Бу туранын тоормошторун
Иванушка жагыскан таажыган...
Онын сары чачы дезе
Торко кептү, быыраш болгон...»

Көөркий катап ла унчукпай барды...
«Санааркабай, оноң ары куучында.
Кандый жеткер уулыңды баскан? —
Байла, сурап уккан ине!?» —

«Ол бойынын солдат жүрүмин
Куучындаарга, сударь³, сүүбейтен.
Кудайга айдар сөстөрди
Улуска жарлаарга килинчек эмей!..

Жарлап ийзе — кудай адылар,
Шилемир көрмөс сүүнер...
Артык сөс айтпай туруп,
Өштүлөрди жамандабай туруп,

Христиан кижиге⁴ өлөр алдында,
Качан да болзо, унчукпайтан.

¹ Рекруттар — каанын черүзине апарган улустар.

² Питер — Петербург.

³ Сударь — алтайла «өрөкөн» деген сөскө эмеш келишет.

⁴ Христиан кижиге — кудайзак кижиге.

Ванянын күчин не сындырган —
Кудай ончозын билип туру!

Мен билерге кичеенбедим.
Бир де кижини жамандабай,
Жаңгыс ла мени токунадып,
Өлөр алдында эрмектенетен.

Тышкары араай базып жүре,
Малтала агаш жандап туратан.
Эски турабысты жамачылайла,
Маалабысты чедендеп салган.

Таскакты катап жабарга сананган,
Санаазын бүдүрүп болбоды.
Тың оорыйла, өлөр алдында
Бир күн ойто туруп чыкты.

Кызыл күнди көрөдим деерде,
Ваняла кожо тышкары бардым.
Уй-малыла ол жакшылажып,
Таскакла, мылчала база жакшылашты.

Покоско барарыста, санааркай берди.
— Меге ачынба, жалаңым, — деди. —
Кичүдең ала сени чапкам! —
Анайда айдала, ыйлай берди.

Кенетийин жолдоң кожон угулды,
Ванянын кожондоор күүни келди.
«Ак карлар эмес»¹ деген бойынча
Жөдүлдөп, тыналбай, јерге јыгылды.

Буттары онын мылырай берди,
Бажы калаңдап турар болды.
Час кирелү јолго өгти...
Тоорчык жалаңда кожондоп турды.

Калганчы түни коркушту болгон:
Онын сагыжы энделе берерде,

¹ «Ак карлар...» — кожоннын сөстөрү.

Черүде нени эткени —
Ого ончозы эбелип келди.

Жүрүп, кийим-жепселин арчыды,
Солдат кайыжын жылтыратты.
Тилиле кандый да сигналдар берди,
Тыг үнденип кожондоды.

Мылтыкла артикулдар¹ эдерде,
Турабыс кенетийин селендеп турды.
Турна чылап бир будына туруп,
Экинчизин түзеде көдүрер болды .

Кенетийин туура секиреле,
Көстөри ачымчылу көрүп турат..
Жерге жыгылып, ыйлап, жайнап,
«Ваше благородие!» — деп кыйгырат.

Кенетийин көрзөм, тыныжы буулат,
Мекелеп оны тактага жаттыргыстым.
Кудайдан болуш сурап, мүргүдим.
Эртен тура ол сагыш алынды.

«Эзен болзын, кайран энем!
База ла жагыскан арттын!» — деди.
Мен Ванянын үстүне энчейип,
Крестеп, оныла жакшылаштым.

Икона² алдында турган свечидий,
Уулымнын жүрүми өчө берди...»

Сөстөри ас, же ачу-короны суудый,
Түби жок суудый агат!..

1. Бу произведенийе автордын, Оринанын, Иванушканын айткан сөстөрүн агылап темдектегер.

2. Иванушка недег улам оорыган?

¹ Артикул — тартыжу-согуш ойинде мылтыкла канайда тузаланарын ажындыра үреткен таскадулар.

² Икона — кудайдын сүри.

Тос чадырда.

(Тува албатынын писателинин С. К. Токанын «Араттын сөзи» деп повезинен алынган јүзүк.)

Тас баштык.

Энемде беш бала болгон: эжелерим Албанчы ла Қангый, акаларым Шомуктай, Бежендей ле эн кичүзи мен болгом. Адам санаама кирбейт.

Бистинг энебисте бойынын чын ады јок болгон. Энемнинг бажында бир де чач јок учун, айылдаштары оны Тас Баштык деп адаган. Айса болзо, энем јинт тужунда кандый бир бийдинг сөзин укпаста, оны тыг кыйнаган, эмезе кандый бир оорудаг оорыган кийининде онын бажынын чачы тўжўп калган болор. Ол керегинде энем биске бир де куучындабаган. Бис те сурабаганыс. Бу мындый чоло атла оны јажына адагандар.

Бойынын јүрүми керегинде энем ас куучындайтан:

— Слердинг таадагар — јокту арат¹ болгон, ол Дора-Хемде јуртаган. Анда тоолу ла ак-кийиктерден башка не де јок болгон. Слердинг таадагар ла јаанагар өлўп каларда, оморды тирў тужунда эмдеген лама² келеле, бистенг ак-кийиктерди апарган. Ол ачынып, мынайда арбанып туратан: «Көп эмдегем — ас алгам, көп эмдегем — ас алгам». Биске Шомуктай деп јерде јаткан бай улуска барып, јалданып иштеерге келишкен. Слер ол тужунда ончогор јаш болгоныгар. Мен улустаг иш бедреп баргам. Је мындый бала-баркалу јалчы кемге керек?

Энемнинг кебери јараш эмес болгон: јабызак сынду, бели корчок. Онын кийип јүрген кийимин кийим деп айдарга да келишпес. Онын јайы-кыжыла кийип јүрген тонын мынаг озо качан бирде јакшынак тон болгон деп бодоорго болбос: онын түгн тазап тўжеле, терези айры-тейри јыртылып, калбагдажып калган. Энем бойынын кызыл эдин бу јыртык тонло јүк арайдан ла јажырып јүретен.

Је ол санаалу, кандый ла иште иштенкей үй кичи болгон: бастыра уур керектерден эп-арганы таап, чыгып, көп шыралар көрўп, бисти чыдадып алган.

Бир катап энем бисти јууп алала, јагы јерге көчөрибис деди.

¹ А р а т — јокту крестьян улус.

² Л а м а — абыс аайлу кичи.

Бис алту ийинисте јаан эмес жүктенчиктү Мерген сууның жанына жаңы турлууга једип алдыбыс. Энем бир ағаш-кезесчиден малта сурап алала, кырланның эдегине, Мерген сууның јарадындагы сырагай ла јараш јерде, тостон кичинек чадыр айыл тудуп алган. Бастыра билеге төжөк эдип чибининг бүрин ле кургак өлөн төжөп салган. Оның кийининде, уйуктаарга јылу ла јымжак болзын деп, үстүне кургак өтөк төгүп салды.

Чадырдың өзөктөрининг ле аланчыктарының баштарын бириктире буулайла, үстүнен тосло јаап салды. Јут болгондо, каттай јабылган тостордың ортозынан суу сызылып, тамчылап, кышқыда оноң салкын ла соок жирип туратан. Бис мында ағаш ортозында жүретен ангычактар чылап јуртаганыс. Бисте үч эчки ле јожуп келген ийт болгон. Ийтти бис Черликпен¹ деп адаганыс. Ийттердинг ортозында ол сүрекей бөкө болгон.

Бистинг айылыстың јанында көп улус јуртаган, је олар ончозы бис ошкош јоктулар болгон, олар, бис чилеп ок, тос чадырда јуртагылаган. Көп малду байлар јоктулардан анғылангылап туратан. Бистинг айылга јуугында јатқан байлар ол эмезе бийлер киргенде, мындый сөстү келгилейтен: «Ме, бу терени меге илеп бер», «Бу тонды меге көктөп бер», «Бу өдүкти меге көктөп бер». Эттирип койгон немезин аларга келген байлар энемди јаантайын соккылап: «Јазап этпединг, өйинде этпединг, төлөбөзим» — деп, адылып туратандар.

Кыштың учында бис бой-бойыска удура көрүжериненг кыйып туратаныс: бистинг кеберис сүреен коркушту боло беретен. Јаан ағамды, Бежендейди, көрзөм—јаагының сөөктөри кырлайып калган, кабыргалары иле көрүнип турды.

Бисте јылу кийис айыл бололо, бир күнде бир де катап јигедий курсак бар болгон болзо, бис кыш жерегинде сүүнчилү сананар эдис. Чадырды айландыра тегерик көп төндөр болгон. Оноң ағаш конёкло јынғылаарга кандый јакшы! Оноң ары Мерген агып түшкен кырдаң чанакла јынғылаарга сүрекей јакшы! Соок түшкен кийининде, кардаң өргөөлөр, улус, уйлар, койлор эдерге ле Мергеннинг ол јанында јырааларга барып, койондорго ло күртүктерге тузак тургузарга кандый јакшы! Таш-Чалан деп байдың тойу, јылу тонду балдары кышты мынайда өткүргилейтен. Бис дезе кышты коркушту ачу-коронго бодойтоныс.

¹ Черликпен — тува тилле јерлик дегени.

Бистинг јаан эжебис, Албанчы, жаантайын ла бисле кожо болгон. Ол бисти энебисле кожо чыдадып, курсакты үлөп, энебистий болужатан. Албанчы бистинг экинчи энебис болгон, је олор бой-бойына кандый тўнгей эмес: Албанчы бийик сынду, эт-каны толо, койу чачту, тегерик жаан көстү, койу кара кирбиктү, көстөри таг чолмондый болгон. Жуукта јаткан јинг уулдар оны көргүлөп ийеле, сөстөөргө келгилеп тургулайтан. Је Албанчынын бистенг айрылар күүни јок болгон.

Корон сооктор токтой бергенде, тыттарды айландыра күрттер кайылып, јабызай беретен. Суунын тонбогон кара јери элбөп, јарадына жууктап, онын табыжы кайылып јаткан тоштыг алдында там ла тыгып келетен. Бис чадырдан тышкары чыгып, Мергеннинг јарадына келеле, айунын балдарындый, јүгүрижин туратаныс.

Јай келгенде, чадырды айландыра койу өлөг өзөтөн. Јылуларла кожо аштап турганыс там ла иле билдирип те турза, бис омоксырай беретенис. Биледе кичү дегендерис, кышкыда јабынып турган самтар кийимисти чечип, таштап ийетенис. Јаандарыс ол самтар кийимдерди јууп алала, бойларынын кийимдерининг јаан тежиктерин јамачылап, кийиминде јамачыларды там ла кожотон...

1. Бу произведениеде кандый албатынынг јадын-јүрүми көргүзилген?
2. Куучын кемнинг адынаг айдылат?
3. Тас Баштыктын ла онын билезининг јадын-јүрүми керегинде куучындап беригер.

Бис јаныскан.

Энебис бисти ончосты кийиндирип ле азырап аларга улустап жаантайын ла јакшы иш бедреп јүретен.

— Мен база бир аалга¹ барып, кандый улус—көрүп келейин —деп, энем јаан эјеме Албанчыга айтты.

— Канайдар база, кожо баралык, је улустынг соок көзин көрүп турала, суранарга недег де јаман. Онын ордына кандый да уур иш болзо, күн чыгардаг ала орой тўнге јетире иштегени торт.

Энем каруузын берди:

— Чын, Је бис кайдаар барарыс? Ишти кайдан табарыс? Бисти ишке кем алар? — Баштыкты колына алала: — Бу ба-

¹ А а л — тува тилле: јурт.

рышта бис нени-нени таап аларыс—деп, энем Албанчыга айдала, алдындагы ла чылап, чадырдан чыкты.

Онын кийининен барарга мендеп, Албанчы бис јаар бурылып, айтты:

— Алдырбас, жоркыбагар, бис удабай келерис.

Олор кайдаар барып жатканын көрүп аларга, мен олордын кийининен чыга кондым. Олор алдындагы жолло эмес, өскө жолло баратты. Энем торт ло корчойып алган, эки колын кыска жендерине терең сугуп алала, буттарын тизезинен бүктебей, кандый да сан башка базытла араайынан базып баратты. Энем ле эжем јайканыжып, Мергенди төмөн барып, удабай јыраалардын ары јанына јылыяа берди.

Мен чадырга кирип келеле, Қангый эжемнег сурадым:

— Таш-Чалан аракы ичип ийгенде, сүүнчилү боло беретен, јүк ле арайдан базып јүретен, энем ле Албанчы, ол чылап, аракы ичкендий, ненинг учун ары-бери тентирилип, јүк арайдан базып бараады?

Қангый ачына берди:

— Сен јүүле бердинг бе? Биске аракы кайдаг келетен? Аракы азарга бир күп чеген керек. Олор узак өйдиг туркунына сүт те, чеген де, чай да ичпеген. Онын учун тентирилип јадылар. Сен, олор чылап, ай сайын тойо курсак ичпей, базып јүрген болзон, базыдынды көрөр эдим.

Энем ле Албанчы барып јадала, удабай ла келерибис дешкен, је эки күн өдө дө берген болзо, олор эмдиге јетире јок.

Ол јыл күс сүрекеј эрте келген, чөл койу кырула јабылып, соок түже берген. Бис—Қангый, Бежендей, мен—отты айландыра отурып алала, күлдеги кызыл косты кыймыктадып, тонгул калган эриндерисле отты жүрүп туратаныс. Энемди ле Албанчыны түндү-түштү экинчи түшке, экинчи түнге јетире сакыганыс. Бир эмеш отурала, Қангый ла Бежендей мен јаар соок көргүлеп, сурагылап туратан:

— Сенин одынын кайда? Сен сүре ле отурып јадың.

Мен тышкары јүгүрип барала, түште белетеп салган чырбагалдарды экелетем. Отко одынды салып ийеле, база ла јылынарга отуратам. Курсак јиир күүнибис там ла тыгыйган. Бис тутказы јок, јарылып калган, түби ышту эски казанга сууны урала, отко азып салатаныс. Сууны јылыдала, бис кайнадып салган чайдын шагын оозыбыска салып, онын кийининен јылу сууны ачаптарып, көптөг ичип отурдыс.

Бежендей сууны шөпиреде ичип, оозыма табышту шапылда-
датан. Онын оозында суу Мергеннин ажуларындыгый шуу-
лайтан. Онын кийининде ол мынайып айдып, кокурлайтан:

— Мен мындый амтанду көчөни качан да ичпегем.

Андый да болзо, бистин ичкен «көчөнин» кийининде курсак
жири күүнибис там ла тынгытан. Бис јаланга барып, каргана-
ларды сындырып, онын терезин сойып алама, ачу, јажылтырым,
јыду баргаа ошкош немени семис койдыг эди эдип јип ту-
ратаныс.

Аштаганыска чыдажып болбой барганыста, айылдан чыга
конуп, айылдаш јаткан айылдарда не барын көрөргө јүгүриже-
тенис. Озо баштап анчы Томбаш-таайдын айылына баратыныс.
Ол андап јүреле, јанып келген болзо, кандый јакшы! Томбаш-
таай Мергеннин бажынан элик атканда, ол эмезе сүгенине
чарагандар ла белдер түшкенде, ол эмезе Терзигке барып,
бойынын чындык айазыма ан өлтүрүп алганда, ол бисти бойы-
на кычыратан. Оны ыраактан көрүп ийгенисте, бис анчынын
бойынан артык сүүнетенис.

Кангый кайуга чыгып барала, төгнөг мынайда кыйгыратан:
— Мендегер! Томбаш-таай нени де экелип јат!

Бис анчыга удур, куйун чылап, учуп баратаныс. Ол бойы-
нын бөктөргөзінде бир элик бөктөрип алган. Томбаш-таай ээрде
араайын јайканып, унчукпай, күлүмзиренет. Јолго айылдаш јат-
кан айылдардын балдары үүрлөп толо берген. Олор чуркура-
жып, быжып калган јилекке учуп келген сымдалар чылап, ка-
жызы ла Томбаш-таайдын ээри јаар албаданат. Јаан улус база
келгилейт. Ончолоры анчыла эзендешкилеп, оны тапканыла
алкагылайт.

Томбаш-таай узун соргуулду кангазын соорып, айылдашта-
ры бөктөргөдөги анды түжүреле, оны сойып турганын көрүп
отурат. Бис јерге отурала, алты кол эликтин терезин канайда
сойып турганын көрүп отурадыбыс. Онын кийининде Томбаш-
таайды ајыктайдыс. Онын буттары кандый узун! Байла, ол
мантап јүрген эликтерди кийининен сүрүжип турган учун,
буттары андый узун болбой кайтсын. Томбаш-таайдын кырып
салган бажы бистин үстүсте тегериге једип калгандый бил-
дирет. Ол чичкечөк коркок тумчукту, сарызымак быјыраш са-
галду болгон. Онын јылу кара көзи ле ачык күлүмзиренижи
эмес болзо, онын кара күрен ле чакту кебери күлөрдөг уруп
эткен немедий болор эди.

Жаан улус анчынын тапканын үлөп баштагылайт. Кангый эжемди үлүүге турушсын деп база кычырдылар. Онын көстөри канайда күйүп чыкты! Ол ого берип жаткан эликтин будын ла тоолу кабыргаларды эки колыла кабыра тудуп, ого келишкен баалу немени кем де ойто блаап алар деп коркып турган неме чилеп, келишкен этти бойына жаба бек тудат.

Эликтин эдин үлөп божогон кийининде, үлөшти башкарган өбөгөн — аалда эң ле карган кижги — эликтин арткан эдин Томбаш-таайдыг кату колына берип, мынайда айдатан:

— Бүгүн сен өлтүргөн—бис үлөшкенис, эртен мен өлтүрөрим—сен үлөеринг.

Томбаш-таай берген этти алып, карганга жабыс бажырат:

— Мен сенин сөстөрингенг де тойу. Сенин уулдарын тайгадан көп ан атсын деп күүнзеп турум. Сенин балдарыгнын балдары онон көп тапсын деп күүнзеп турум.

Улус таркагылайт. Томбаш-таай бисти бойынын айылына кычырып, эт кайнадала, бисти азырайт; бойыла не болгону кучуындап божойло, бисти уйуктадат.

Эртен тура ол Бежендейге ле меге база бир болчок эт береле, жандырып ийетен.

Томбаш-таай айылында жок күндерде, бис өскө айылдаштарыска барып туратаныс. Же ол улус бистий ок жокту болгон. Жылдын бастыра өйлөринде түгөнбөс көп курсак жагыс ла ак айылдардыг ээлеринде болотон.

Кезик учуралда бис ак кийис айылга кирип барарга шүүп алатаныс. Айылдан чыгып, ойноп браадала, кажы бир ак айылдыг тунүгинен ыш чыкканын көрүп ийеле, колдорыстан тудужала, ол айыл жаар казалап жүтүретенис. Чадырды Черликпен каруулдап артатан.

Жаан байдыг Таш-Чаланныг айылында нени кайнадып турганын билерге албаданып туратаныс. Онын айылы жаан да, кен де болгон. Онын ак кийис айылын айландыра турган карара ышталып калган агаш айылдарга тундештирзе, жажылтырым өлөнгнинг ортозында турган ак мешкедий көрүнөтен. Жаман саналау Таш-Чаланга жаман көрүнбөске, бис колдорыстан тудуныжып алала, айылга чеберленип, ээчий-деечий жылып киретенис.

Таш-Чалан кебистинг үстүне жабыланып отурала мыжылдап, койу каймак кошкон чай ичип отуратан. Онын тонынын элбек жаказынын алдынан буу бурлап чыгып, кызыл жүзиле тери агып турды. Ол энирде чай ичпейтен — эки колыла койдыг белкен-

чегин тудуп алала јип, эриндерин үзүти јок мачылдадып, үске уймалып калган қолын эдегине арчып отуратан.

Бисти база курсак јиирге туру деп, Таш-Чалан бир де катап сананбаган.

Көп сабазында ол онтоп туруп келеле, бисти ээчий-деечий бозогоны ажыра айылдан чыгара таштап туратан.

Је Қезикте Таш-Чалан ла өскө дө байлар бисти керекке албай турган улус болуп отургулайтан. Бис очоктың сол јанында јайым јерге отурып алала, курсакка чөйилип барган колдордын кийининен ачаптанып көрүп отуратаныс. Бат, бат, бис челдеерге эмди ле амтанду сөөк эмезе бир болчок јуу аларыс деп, ажындыра сүүнип туратаныбыс. Је улус бис јаар көрбой дө, эриндерин јалангылап, этти чайнап, үстелип калган колдорын ойто ло арчыгылай беретен. Улус ажанып божоп браадарда, бистинг кажыбыс ла чөмчөйип ичкери јылып ийерге албаданып туратаныс: улус кемди ле озо көрүп ийзе, курсакты ого озо берер. Је не де болбойт. Айылдың ээлери бисти көргүлебейтен.

Ол тушта бистинг јаан эјебис Кангый, бастыра күчин јууйла, кынырууш үниле сурап туратан:

— Ажанып божозогор, арткан-калган курсактан мениң кичү карындаштарыма нени-нени берзегер. Олор сүрекей аштаган.

Таш-Чалан јелбер кабактарының алдынан Кангый јаар кылайып көрөлө, нени де айтпай, јангыс ла үзи агып турган сабарларын тарбайтып алган отуратан. Ол, ачабына тыныжы буулып турган неме чилеп, уур тынып туратан.

Қезикте ол кенетийин мынайда айдатан:

— Ме, алыгар, тербезендер, улуска амыр курсак та ичерге бербейдигер.

Анайып айдала, ол биске бир кичинек өкпө ол эмезе буур таштап беретен. Таштап берген јемитти тудуп аларга Бежендей ле мен отурган јерибистен тура јүгүретенис. Бис бойы бойыбыстың чачыбыстанг тудужып, тутпактажып турганча, айыл ээзининг ийди өнгөлөп келеле, этти тиштене бергенде, бис куру артып калатаныс.

— Ха-ха-ха! — деп, ол тушта Таш-Чалан сүүнчилү катқырганда оның тунгак үни, ламаның трубазының тунгак үниндий угулатан.

Ол там ла кызарып, јөдүлге тыныжы буулып турган кижидий, тыркыражып, табыжы чыкпай катқыратан. Оның кийининде, ондонып келеле, кезедип, араайынан айдатан:

— Каргышту күчүктөр! Улустын айылына кирип келеле, тым оургулайтан болзо кайдар, ээзи жок ийттерден де ары чыгырыжып, согужып турар. Мынан ары чыгыгар!

Ол јудуругыла бисти эжиктег чыгара ийде салып туратан.

Кезик аразында Кангый эјем Таш-Чаланнын таштаган болчок эдин тудуп алатан. Ол тушта бис айылдан амыр-энчү чыгатаныс. Кангый тапканын түп-түңгей эдип биске үлөп бергенде, кажыбыс ла бойыстын үлүүсти узакка чайнайтаныс. Је андый учуралдар каа-јаа ла болотон. Көп сабазында бис улустыг канайып ажанып отурганын јүк ле көрүп алатаныс.

1. Томбаш-таай ненин учун адып эжелген эликтинг эдин улуска берип ийетен? Јокту анчылар ортодо айдылып туратан: «Бүгүн сен өлтүрген — бис үлешкенис, эртен мен өлтүрерим — сен үлеерин» — деген сөстөрдинг учурын јартагар.

2. Томбаш-таайга көрө бай Таш-Чаланнын кылыгы кандый?

3. Озогы јокту улустыг балдарынын шыралу јүрүми керегинде бу үзүктөг көрүп, куучындагар.

Черликпен.

Энем ле Албанчы алдында эткен иштери учун јалын аларга јуугында айылдарга баргылады.

Түн ортозы боло берген. Энем дезе келбеген. Бис оны сакып, оттыг јанында отурдыс. Черликпен эжиктинг јанында эки колын суй салып алган јатты. Ол бажын кезикте өрө көдүрип, кыска кулактарын сертейтип нени де тындап турды, кезикте арказындагы шырказын јалап јатты.

Кангый Черликпеннинг јанына базып келеле, оны сыймап, айтты:

— Эх сен, бистинг көөркий, карган ийдичегис! Сени кем үлбиреде уужады, айтсан? Тожу-Хелиннинг ийттери эмеш пе? Је сен олордон чик јок күчтү инен. Чын ба, Черликпен?

Эмди база бир катап тушташсан, сен олорды, көрмөстөрдү, тирүге божотпо — деп, мен айттым.

Черликпен тегин бүдүмдү, чөлдинг айыл каруулдайтан чакту ийди болгон. Оны минип алгамда, ол мени јайым алып јүрөтен. Ол бойынын күчин билетен; кандый бир ийт Черликпенге табарарга јазанганда, ол ийтке коомой болотон.

Кангый унчукпай отурала, кемге де бурылбай, айтты:

— Чыдалы јокты кандый ла неме базынар.

Черликпен Кангыйдын эркелеткен үнни угуп ийеле, бойынын сүүнгенин көргүзүп, бирде онын тонынын эдегине бажын салып, бирде колын салып, уур куйругыла жерди согуп жатты. Же ол кенетийин эжикке мантап барала, тыныда үре берди. Мен коркыганыма отурган жеримнен тура жүгүрөле, иргеде жаткан самтар кийимдердин ортозына, чычкан чылап, кире бердим.

— Бого, байла, бөрүлөр келген болор. Бис нени эдерис? — деп, эжемнен Бежендей сурады.

— Алдырбас. Бистин Черликпенис бисти качан да түбекке артырбас — деп, эжем айдала, базып барала, жалтанбай, эжикти ачып ийди.

Черликпен жүткүп, чадырдан чыгара мантады. Эжем эжикти жаап ийди.

Черликпен бирде жууктап, бирде ырап, үзүги жок үрүп турды. Учунда онын тунгак үни сырагай жуукта, чадырдын жанында угулды. Онын кийининде ол эжикти кылырада тырмады. Бежендей ле Кангый отту турундарды алаала, чадырдан чыктылар. Улусты көрүп ийеле, Черликпеннин күчи кирип, там ла казырлана берди. Ол база ла катап бөрүлөргө чурап барды. Черликпен жангыскан бөрүлөрле узақ согушты. Учунда бастыразы тымыш калды. Ийдибис кайра да келбейт, үргени де угулбайт.

Бир канча өй өткөн кийининде, Кангый чадырга ыйлап кирди.

Каргышту бөрүлөр, байла, Черликпенле нени-нени эдип салган болор — деп, ол көзинин жажы өткүрө ыйламышырап айтты.

— Эмди бисти кем жаруулдаар, кем чеберлеер? — деп, Бежендей ыйлап, эрмектенди.

Мен база ыйлай бердим. Бу ла тушта чадырдын эжигин кем де тырмап турганы угулды. Бис тургуза ла ыйлабай, токтой бердис.

— Байла, бөрүлөр болор — дедим.

— Чындап та, байла, бөрү. Олор Черликпенди ийле, эмди бисти ийирге турган болор — деп, эжем айтты.

Бежендей чадырдын жытыгынан шыгалап көрди.

— Анда не? кем? — деп, чыдажып болбой, бис оноң сурадыс.

— Кандый да жаан, кара неме кыймыктанат — деп, ол бис жаар бурылып келеле, шымыранды.

Байла, айу болор — дедим.

Биске изү суу чачып ийгендий, турган жеристен чадырдын база бир иргези жаар калыдыс.

— Айу болгожын... Оттон коркыйтан деп айдыжатын — деп, Кангый айдала, отту турунды тудунып алала, чадырдан чыкты.

Ол оттын жарыгына Черликпенди танып ийеле, сүрекей сүүнгенине, отту турунды ычкынып, чочыйла, кыйгырып ийди:

— Қапшай бери келигер! Бөрүлөр оны торт ло жара тартып салган эмтир.

Жүк ле тынду Черликпеннин жанына бис жүгүрүжип барала, оны чадырга кийдире сүүртеп экелдис. Ийдибисти оттын жанына, жарыкка экелеристе, онын кийин сандары торт кыймыктабай турганын, жежиринен кан агып турганын көрүп ийдис. Ол айылга жетири алын сандарыла тартынып жылып келген. Жара тартырып салган ийдибисти айландыра отурып алала, оны узак көрүп отурдыс. Бой-бойыска нени айдарын, нени эдерин билбей, ончобыс тым отурдыс. Черликпенге болужар аргабыс жок болгон учун, ачу-коронго бастырып, унчугушпай, анайда ла уйуктаарга жада бердис.

Бис эртен тура ойгонушп келеле, Черликпен бөрүлөрле нени эткенин көрөр күүнибис келди. Айылдан чыгып барала, ийдибистин канду изин көрүп ийдис: кардын үстүндө, жердин жара тарткан кыртыжы жатты, каа-жаа жерлерде тамчылаган кан тонуп калган эмтир. Бежендей кенетийин коркыйла, кыйгырды:

— Бөрү! Бөрү жадыры!

— Кайда? Кайда? — деп, бис база жоркып, кыйгырдыс.

Чындап ла, Бежендейдин колло уулап көргүзүп турган жеринде, чөйбөйип, бөрү жатты. Бис бөрүниң жанына барарга тидибей, бир канча өйдүн туркунына турдыбыс.

— Ол өлүп калган болор бо? — деп, эжем айтты.

— Жок, бөрүлөр сүмелү тагмалар ине. Ол бисти сакып жаткан болордон маат жок — деп, Бежендей каруузын берди.

— Тынду болзо ол андый узак кыймыктабай жатпас — деп, эжем айдала, бир канча алтап, ичкери басты.

Бис тынбай да, не болорын сакып турдыбыс. Же бөрү кыймыктабайт. Анайдарда, бис жалтанбай, эмештен бөрүниң жанына жууктап келдибис. Ол сүрекей жарт көрүнип жатты. Узе тартып салган жежиринен аккан кан карда тонуп калган эмтир.

Бөрүлөрле согужала, Черликпен жегүчи болуп чыкканына бис сүүнип, кече түндө коркыганысты ундып салдыс. Бөрүни канайдарын шүүштүбис.

— Терезин сойор керек — деп, эжем айтты.

— Сойоло, садар керек — деп, Бежендей жөмөшти.

— Бир таар тараанга... — деп, мен кожуп айттым.

Бистинг чындык Черликпенни ондолуп болбой турды. Ол турбайт, комудалду кыгзыйт, көзи десе кунукчыл болды.

Удабай энебис једип келди. Ол чайдын кичинек сыныгын ла бир ууш тус экелди. Бис экелген немелерге ајару салбай, не болгонын энеме блаажып туруп куучындадыбыс. Је бистинг кайкамчылу куучыныс энеме керек те јок немедий болды. Ол кандый да өскө неме сананып тургандый болды. Бис база унчугушпай бардыс. Энем унчукпай, айыл јаар ууланып базарда, бис онын кийининен бастыс.

Чадырга кирип келзебис, Черликпен тынбай јатты. Ол өлүп калган эмтир. Бистинг чындык каруулчыгыс өлүп калды.

Бис Черликпенди бастыра билебисле үйдештибис. Оны тос тоскуурга салала, агаш аразы јаар сүүртеп апардыс. Ийдибистинг сөбпин койу агаштын ортозына, јыгылып калган јоон агаштын төзине јууп салдыс.

— Черликпен тирүү гушта мен ого бүдүп, слерди артырып туратам, балдарым, бойым улуска барып, бир болчок калаш иштеп алатам. Эмди бистинг чындык Черликпенни јок — деп, энебис куучындады.

Энем ачу-коронго бастырганына үни тыркырап турды. Бир эмеш турала, айылыбыс јаар ууланып, унчугушпай, бастыбыс.

Чадырга једип келеристе, айылыс ээн немедий көрүнди.

Бис бир канча күндердинг туркунына кижини коркыгадый тымык ээн јерде јаттыбыс.

Бир күн энем мынайда айтты.

— Терзиг деп јерге барып, бежендейге ле сесе иш бедрейдим.

Энем Терзиг суу јаар басты. Бис оны үйдежип саларга чадырдан чыктыбыс. Тегерини кем де ару эдип јунуп салгандый, бир де булут јок, айас болгон. Карга бүркедип салган јер кажайып, јалтырап јатты. Энебистинг кара кебери бу кажайып јаткан түс јаланда аныланып турды. Энебис агаштар өткүре көрүнбей барганча, көзибисле үйдежип салдыбыс.

Ол күн менинг көзиме телекей кайкамчылу ару, јараш болуп көрүнген.

Ол тужунда бир де булуды јок, ырысту тегерининг алдында бистинг жүрүмис ненинг учун мындый ачу-коронду, јаркыны јок, ненинг учун бистинг тос айылыс јокту ла эски деп сананар аргам јок, сүрекей кичинек болгом.

Черликпенди балдар ненин учун сүүген? Черликпен ологро кандый болуш жетирген?

Жакылта

1. «Черликпен бөрүлөрле согушканы» деп темага куучын бичигер.
2. Бу произведениеде куучындаган жерлерди, жартап бичиген жерлерди (описание) ле эки кижинин куучындашканын (диалогты) темдектеп беригер.

С. К. Тока.

Салчак Калбакхорекович Тока тува албатынын советский писатели болуп жат. Ол 1901 жылда Тувада Мерген деп жерде батрак биледе чыккан. Тока бойы кичүдег ала орус кулактарга ла тува байларга батрак болуп жүрген. 1929 жылда ол Москвада Күнчыгышта ишкүчиле жаткандардын университетин божоткон. Онын сонгында ол Тувада партийный ла государственный жаан иштерде туруп, ол ок тарыйын көп очерктер, куучындар, пьесалар бичиген. «Араттын сөзи» деген повесть — онын энг ле жаан произведениези. Бу повестьте ол бойынын жүрүмин, тува албатынын озогы жадынын көргүзөт.

КУУЧЫНДАГАНЫ (ПОВЕСТВОВАНИЕ), ЖАРТАП БИЧИГЕНИ (ОПИСАНИЕ) ЛЕ УЛУСТЫН КУУЧЫНДАШКАНЫ (ДИАЛОГ).

Литературный произведениеде куучындаган (повествование), жартап бичиген (описание), эки кижинин куучындашканы (диалог) деген жерлер бар.

Куучындаганы (повествование) деп произведениенин геройынын жадын-жүрүми, бүдүргөн жеректерч, сана аш-үлтези жерегинде автордын куучындап айдып бергенин айдар.

«Тос чадырда» деген произведениени кычырып, бис уулчактын бойынын, энезинин, ага-эжелеринин жокту жадын-жүрүми, аш-курсактан торолоп, кийимнен түрөп, байларга базынчыктатканы, көп шыра көргүлегени жерегинде айдылганын көрөдиз. Автордын бу сөстөри онын куучындаганы (повествование) болот.

Жартап бичигени (описание) деп кандый бир неме-

нинг, улустың, јүзүн-јүүр тындулардың тыш кеберин көргүзип бичигенин айдар.

«Тос чадырда» деген произведениеде андый јерлер: Тас Баштыктың, Албанчының оноң до өскө улустың бүткен бүдүүн, тыш кеберин, ар-бүткенниң картиналарын, айыл-јуртттарды, Черликпен деп ийтти оноң до өскөзин сөслө јурагандый көргүскени болот. Јартап бичигени ле куучындап бичигени качан да болзо колбулу. Произведениеде куучындаганы јартап бичигенинең көп болот, је кезик произведениелерде, темдектезе, «Јаскы јыргалда» картинаның көп сабазы јартап бичигени (описание) ажыра көргүзилет.

Диалог дегени произведениеде көргүзилген улустың эрмектешкени болуп јат.

«Тос чадырда» деген произведениеде андый диалогтор сүркей көп: Тока энезиле, ага-эјелериле эрмектешкени, Тас Баштык ла Албанчы эрмектешкени оноң до өскөзи.

Диалог ажыра произведениениң геройлары бойы бойлорын, бүдүрип турган керектерин, ар-бүткенди оноң до өскөзин канайда јарадып турганын бис билип аладыс.

Бу улустың кажызының ла эрмеги ағылу, башка-башка болуп јат

Совет төрөлис керегинде произведениелер.

Павел Васильевич Кучияк
(1897—1943)

П. В. Кучияктың жүрүминен.
Ийт-Кулак.

Павел Васильевич Кучияк 1897 жылда Куйум деп жерде чыккан. Онын адазы Чочуш, энези десе Аймаш деп улус болгон. Чочуштың баштапкы чыккан эки уулы узак жүрбей, өлүп калгандар. Чочуш эмегениле кожо сананган: олордыг тынын, бай-

ла, көрмөстөр апарган болор. Көрмөстөрдөг канайда аргала-
нар? Озогы алтай улус айдыжатын: «Жаңы чыккан балага жаман
ат берзе, көрмөс ого тийбес». Чочуш ла Ајымаштын сагыжына
бу сөстөр кирди. Онын учун үчинчи чыккан уулын олор Ийт-
Кулак деп адап салдылар. «Андый жаман атту балага кандый
көрмөс табарар?» — деп санадылар.

Шонкор ло Баргаа.

Ийт-Кулак кичинек болордо, онын адазы өлүп калган. Ада-
зы өлөрдө, энези өскө кижиге барган. Ой адазы Ийт-Кулакты
көрбөйтөн. Онын учун Ийт-Кулактын таадазы Капшай өбөгөн
оны бойынын айылына апарарга келерде, ол тын сүүнди. Таа-
дазынын айылында ого сүрекей жакшы болгон. Ийт-Кулактын
жааназы Баргаа көп чөрчөктөр билетен. Ийт-Кулак жааназынан
сүрекей жараш чөрчөктөр уккан. Уккан чөрчөктөрүн ол качан
да ундыбайтан. Капшай таадазынын айылына Кучияктын экин-
чи таадазы (энезинин адазы) Шонкор келип жүретен. Кичинек,
эмеш бөккөйгөн сынду, эчкинин сагалындый сагалду, Шонкор
сүрекей жаан кайчы болгон. Шонкорды угарга алтай улустар
ыраак жерлерден Куйумга келип туратан. Кучияк онын чөрчөк-
төрүн угуп, чөрчөктөрдиг сөстөрүн ээчий такып айдып отура-
тан. Анайда кичинек Кучияк бу таадазынан кайлаарга үренип
алды. Учунда, Советский жан башталарда, Кучияк таадазы ла
жааназынан уккан чөрчөктөрдү кепке базып чыгарган.

Павел Васильевич.

Кичинек Ийт-Кулакка Капшай таадазынын айылында жакшы
да болгон болзо, је оны азыраарга таадазынын күчи жетпей тур-
ган. Онын учун Капшай Ийт-Кулакты, эмди бойы бойын азыра-
зын дейле, Чамалга апарып, Василий деп абыска кой кабырар-
га жалчы эдип берген. Кичинек Ийт-Кулак абыстан коркып ту-
ратан. Абыстын чачы, үй кижининг чачындый, узун, бойы сан
башка кижиге болгон. Онын учун ол абыстын жалчызы болгон до
болзо, оныла туштажарга коркып, таң аткан ла тарыйын кой-
лорун аркага айдап апаратан, аркадаң десе бозом энирде ойто
бурылатан.

Василий абыс оны көп иштедетен, је өдүк-тон аш-курсак бер-

бейтен. Ийт-Кулак тудуш ла соокко тонуп, аштап туратан учун, бир күн оноң качып, катап ла таадазына барган. Же таадазы уулының уулын чугулдайла, оны ойто абыска эжелип берген.

Абыс Ийт-Кулакты крестке түжүрерге сананды. Же Ийт-Кулак мойноп турды. Крестке түшсөң, бичикке үренерин деп абыс айдарда, Ийт-Кулак сананала, жөбин берген. Оның бичикке үренер күүни кажы жерде бар болгон. Крестке түшкөн соңында ого жаңы ат бердилер: Павел Васильевич. Оның кийининде Павел Васильевич күскиде Чамалдын церковно-приходской школында үренип баштады. Же ол школдо Кучиякка узак үренерге келишпеди. Ол үчинчи класста үренип турала, жүре берген.

Жарлу писатель.

Улу Октябрьдын революциязы бастыра алтай албатының жадын-жүрүмин жаңы жолло ууландырды. П. В. Кучияк жаңы жүрүм төзөөри учун албатының тартыжузында эрчимдү туружа берген. 1925 жылда оны Москвага Күнчыгыштагы ишкүчиле жаткандардын университетине үренерге ийгендер. Ол анда төрт жыл үренеле, ойто жаңып, алтай албатының культуразын көдүрөр ишке бастыра бойы беринди.

Москвада үренип тура, орус албатының искусствозыма, литературыла жуук таныжып, ондый ок искусствоны ла литературына алтай албатыда төзөөр керек деп, ол сананып алды.

П. В. Кучияк Москвада бойының баштапкы жаан произведенийезин — «Арбачы» деген туујузын — бичип баштаган. Оноң бери ол жаантайын литературный иште туружып, произведениелер ээчий жаңы произведениелер бичип, жарлу алтай писатель болуп өзүп келген. Ол 1934 жылда Москвада улу орус писательле А. М. Горькийле тушташкан. Горький ого жакарган:

— Бойыңның албатыңның жадын-жүрүмин, канча бар чөрчөктөрүн бичи — деп.

П. В. Кучияк А. М. Горькийдин бу жакарузын бүдүрүп, бойының произведениелеринде алтай албатының Совет жаң өйдөги жадын-жүрүмин, бу жадын-жүрүмдепи ончо улу кубулталарды көргүскөн. Ол ок тарыйын Кучияк алтай албатының озогы чөрчөктөрүн, кожондорун жууп, көп бичиктер жазап чыгарган.

1. Кучиякка ада-энези нениң учун Ийт-Кулак деп ат адаган?

2. Ийт-Кулактын жааназы ла таадазы керегинде куучындап беригер. Олор П. В. Кучияктын жүрүмине кандый салтарын жетирген?

Аркыт.

I.

Аркыт деген кайыр өзөк
Кайчылардын чөрчөгине кирген,
Ады-чуузы кайкамчык,
Алтай үстүне жайылган.
Ыраагынаг көрөр болзо —
Уйалчаан кыстый унчукпас сен.
Жууктап келеле, азыктаза —
Жүрек коркыыр казыр сен!
Айландыра оронгон тууларын
Чанкыр тегериге түртүлгөн,
Агып түшкен сууларын
Мөңкү таштарды жалаган!
Ак жалбышту сууларыннын
Түргенине ок жетпегедий,
Боро сүүри таштарыннын
Бийигине шонкор чыкпагадый.
Кату бүткөн сен, Аркыт,
Калык жүрегин туткан, Аркыт!
Кызыл-сары таштарында
Теке жырғап журтаган.
Ак боржонду жеринди
Байлар малы тепсеген.
Аркыттын суузы ол тушта
Көс жажыла кожо аккан.
Ачап бөрүлөр ле сүрлү андар
Кунукчылду кожонды көп уккан.
Бөрүлөр жалкуурып эстейтен,
Андар ырап мантайтан,
Локтулардын ачу комудалын
Угар неме чыкпайтан!
Учуктый сенин жолынды
Садучы-байлар өдөтөн.
Алу жөөжонди тоноп,
Атка коштоп апаратан.
Ол бөрүлөр жолынча
Алтын кресттү абыстар келген.
Сагыскан чылап шайрап,

Сагыс ошкош жапшынып,
Ак јеринге церкве туткан,
Алтайларды крестке бактырган.
Локту-батрак алтайлар
Јолыгды сенинг билбейтен,
Сенинг колтыгында онтуны
Бастыра Алтай укпайтан.
Јайрап јаткан јөөжөңди
Јайзаң-байларга берген,
Јараштардыг чырайларын
Калыкка көргүспей, бектеген...

II.

Јагыс ла он јети жылда
Сенинг үстүңди ажыра
Сүүнчилү күн чалыды,
Узак үйеге кыйналгандарга
Ырысту јар угулды:
«Россияда Совет башталды!»
Је карды тастак байлар,
Камыкты чыбыктаган јайзаңдар,
Қара мекелү камдар,
Јаламалу јарлыктар,
Қара-Қорумның казыр бөрүлери,
Қолчактын аскын кускундары
Сенинг барыгды ундыбадылар.
«Совет» сөсти угуспаска
Қулагыгды окло бөктөдилер.
Қызыл таңдакты көргүспеске
Қара көжөгө тарттылар.
Қороны ажынган кара јыландар
Шырлажып сеге ууландылар.
Учук ошкош јолыгла
Эзчий-деечий жылыштылар.
Олор сенинг көксинди
Қуякка бодоп келгендер,
Қорумдарыгды сөөклө көптөдөргө,
Сууларыгды канла будыырга
Бойларында бек иженгендер..
Је ойгор Ленин јакылтазы

От јалкыннаг курч болгон!
«Калыктыг кўчин јиген
Казыр өштүлерге килеш јок,
Совет јеринен јалмазы!» — деген.
Аркыт! Сен, байла, билеринг:
Мақтулу кызыл черўлер,
Қалапту кызыл партизандар,
Большевик командирлерге баштадып,
Бандиттерди истежип келгендер.
Кучактап болбос Совет Союзтыг
Талдама јит уулдары —
Мақтулу кызыл черўлер,
Қалапту кызыл партизандар
Чечектеп турган јўрўмдерин
Советтин учун кысқанбаган!
Олор ак чўл Украинаныг,
Агашту, заводту Уралдын,
Москва ла Петроградтыг,
Соок тынышту Сибирьдин
Талдама герой уулдарынан бириккен.
Је, Аркыт, сен, байла, ундыбаган:
Өштүлердин қоронду окторынан
Албаты ырызы учун турушканын,
Омок бистин нөкөрлөрибис
Сениг сыртыга јыгылганын,
Өлөр алдында калганчы сөстө
Кереестеп айткан сөстөрин...
Је олордын ортозында
Тегеридий чанкыр көстү,
Чомур бажындый кызыл јаакту
Јаш јииттер де бар болгон.
Қара тегерик сагалду,
Қара, сур көстү,
Кату бырчыт чырайлу
Орто јаштулар да бар болгон.
Алтын чылап, тиштери саргарган,
Куу ошкош, баштары кажайган
Каргандары да бар болгон.
Је олордый ок өскө нөкөрлөр
Аркыт каскагында көп јыгылган.

Алтайга Советти тургузарга
Бистен ырап баргылаган.
Je кыймырашкан өштүлөрдү
Узакка сен куйактабадың
Качаннан бери жажытту жолдорунгды,
Ан баспаган жерлерингди
Батрак-жоктуларга көргүстинг,
Кызыл черүни, кызыл партизандарды
Олор баштап, сеге кирпиледи.
Анда жуулган түмөн өштүнинг
Кежирлерин кыйа туткулады!

III.

Ол күннен ала Аркытта
Кызыл мааны жайылды;
Жокту-батрак жүргендердинг
Онтузы, ыйы жоголды.
Кырлар, таштар, агаштарын —
Ончозы сүүнчилү тургулары.
Олордын көксине эмди
Ырысту кожондор торгулды!

1. 1917 жылда Россияда не болгон? Бу өйдө Алтайда кандый керектер болгонын автор көргүзөт?
2. Алтайда ак бандиттерди жоголторго, Совет жаңды тургузарга алтай албатыга кемдер болушкан? Ол жерди тексттен таап, темдектегер.
3. Революциянын кийининде Алтайда кандый жадын-жүрүм башталды?

Лакылта

«Улу Октябрь» деп темага куучын бичигер.

Өскүс-Уул.

(П. В. Кучияктын «Өскүс-Уул» деп
куучынынан алынган үзүк.)

Өскүс-Уулдын адазы Кыпчак кичүден ала жокту өскөн, байларга мал кабырып, чеден-кажаган тудуп, одынын кезип, өлгөнүн эдип жүрөтөн.

Ол бүдүргөн иштери учун байлардан алатан жалы: ичиг-жигеннен артканы, куруттын, быштактың оодыгы, өлгөн малдын ол эмезе ара чыккан малдын, уйдын балазынын эди. База ке-

зикте алатаны: байлардын балдары ба, айла ого жүрген жалчылары ба майчыйта кийип салган өдүк, эмезе эскирте кийип салган, терге чирип калган чамчалар болгон.

Кыпчак андый немелерди таап алганда, энгир киргелекте, айылында жаңыс балазына — Өскүс-Уулга — «тапкан-жөөгөн» курсактарын экелип берерге, мендеп келип жадатан.

Өскүс-Уул десе чамчазы киндигинин одожынаң жыртылып калган, күн ажа берерде, сооксынып, адазынын байа эртен барган жолун шыгалап, аяктап, «адам нени экелип бербегей не» — деп, эжикке отуратан.

Кыпчактын ак-боро ады, качан да бойынын ойинен жаспас, бозом кирип браатканда, Шибенин оозында кажайып көрүнүп келетен.

«Адам келип жат!» — деп кыйгырала, Өскүс-Уул адазына удур жүргенде, ичи чыгара жыртылып калган чамчазы эзинге кайра соктырып, канатту неме ошкош, жайылып келетен болгон. Кыпчак балазынын келип жатканын көргөндө лө, курына түүп алган куруттын, быштактын оодыгын, ол эмезе болчоктоп алган талканын чечип, белетеп келетен.

Өскүс-Уул адазына удур жеделе, адынын бажын коорый алганда, ак-боро ат эки кулагын кызынып, ачынып тургандый, эки көзи десе Өскүс-Уулга каруузып тургандый көрүнөтөн болгон.

Өскүс-Уул адазынын колынаң быштактын сыныгын алганда ла эрмек-куучыны көптөп, сүүнгенине бойын бир канча жаангандый бодоп турар болгон. Не ле уккан-көргөнүн, тыныш алынбай, куучындап туратан.

Эртенгизинде адазы, кечеги байлардан алган курсактын оодыгына, кийимнин эскизине болуп, база ла иштеерге барганда:

«Адам, Бүгүн нени экелерин? Курут, талкан экелерин бе?» — деп, Өскүс-Уул адазынын кийининен ары, эки көзине жаш мөлтүрөп, көрүп, артып калатан болгон.

Өскүс-Уулдын жүрүми Урсулдын ичинде, Шибенин оозында, анайда башталган.

Алтай жеринде жуу-чак болордо, Өскүс-Уул сегис жашту болгон.

Байлар качып, Чуйдын ичин өрө барып жаткан.

Согуш-тартышту жылдарда Кыпчак жаңыс балазын ак-боро адына учкаштырып алып, айылдар ортозына жортуп жүрүп азыраган.

Кызыл партизандар Шибееге келгенде, Кыпчактан:

«Актардын качкындары кайда жажынгылады, байлар малын кайдаар сукты, бойлоры кайда бардылар?» — деп сурайтандар.

Кыпчак өбөгөн канча билерин ончозын жазап айдып береттен. Партизан болуп сала берерге сананза да, жагыс уулын артызып салар жери жок — санааркап жүргөн.

Жуу көндүккели эки жыл боло берди. Өскүс-Уул он жашка жеткен. Жуулу-согушту жылдарда алтай жеринде тиф деген оору жайылган. Ол оорула Кыпчак өбөгөн ооруй берген.

Адазы ооруп, жадып койордо, Өскүс-Уул айылдардан суранып, бир кичинектен адазына курсак таап экелип турган; же адазы курсакты көп жип болбой турарда, Өскүс-Уул бойы да жип күүни жок, адазынын жазыларын сакып отурар болгон. Бу ла өйдөг ала Өскүс-Уул адазынан эскиде: «Сен жаанап келзен, аданды азыраарың ба?» — деп, айдатанын эмди сагышка алынды.

«Адама айылдардан курсак сурап экелип турганымда, мен байла, жаанаган турум» — деп, бойында сананып отуратан.

Кыпчак жагыс балазын эр кемине жетире азырап болбоды. Тиф оору жегдеп, кара бажына жетти. Жагыс балазын — Өскүс-Уулды — жагыскандыра артызып салды.

Эмди энгир киргенде, Шибеенин агында кажайып көрүнер ак-боро атту адазы, Кыпчак, жок болуп калды..

Өскүс-Уул үч жаштуда энеден, он жаштуда ададан өскүс артып калды. Адазынын ак-боро адын ээртеп алып, айылдар ортозына жорто берди.

Адазынын айдып жүретен сөзин сагыжынан чыгарбай жүрди: «Кийис чөйилер — кижн өзөр. Мен де өзөр ок болорым ба» — деп, күн тоозына сананып жүрди.

Узак өй өтпөди.

Бир катап Жымжай деп бай: «Сенин адаң меге алымду кижн эди, сенин төлөөр арган бар ба? Жок болзо, ак-боро адынды мен алар турум» — деди.

Андый сакыбаган суракка Өскүс-Уул айдар каруузын бачым таппай, эрмек айдып болбой барды. Бойында жагыс сагыш болды: «Адамнын энчилү адын кемге де бербезим». Ак-бор адын көргөндө, ичи кородоп — «Сени менен Жымжай айрып аларпа жат, билип жадың ба, жок по?» — деп, жал-куйругын сыймап жүрди. «Жер билетен болзом кайдат, Жымжайдан качып, сала бергей эдим» — деп, бойында кородоп сананып жүрди.

Тың узак жүрүш болбоды ак-боро аттан Өскүс-Уул айрылды. Кару жакшы адазы, Кыпчак, чеберлеп минип жүрөтөн адын бөрү көстү Жымжай минип жүрөт болды.

Өскүс-Уул арга жок, жойу артып калды. Ак-боро адынан айрылып болбой, күн тоозына Жымжайдын айылына ороло берди.

— Сен биске жеен кижин эмейин, бала болуп жүр, жаанаганча жүрзөн, баркыңды береле, үзеери энчинди айрып берерибис — деп, Жымжай Өскүс-Уулды эптеп, сөстөп турды.

Барар жер жок, Өскүс-Уул Жымжай байга жүрөт болды. Андында болзо, ак-боро адыла экү катап кожо жүрөргө келишипей турды. Ак-боро аттын ордына агаш тайак болды, жайга-кышка койлордын сарзу жыдын жытап, базып жүрди.

Сүрекей де узак болбоды, Кыпчак адазынын шыралаган шыразын көрө берди. Чык дегенде— ийтке бодолду, кир дегенде— кулга бодолду жүрди. Жайгы күннинг ажарын сакып, сарзулу чегеннен ичерге карамтыгып жүрди. Түн болгондо, — ас уйуктап, түш болгондо — ас амырап жүрөт кыйынду жүрүм башталды.

Көп жылдар өтпөдү, Совет башкаруу үрөлгөн-чачылган журтын чыйрадып, журт ортодо батрак-жоктуларды байлар колынан айрып алар чындык үредүзи жайылды.

Большевиктердин үредүзи алтай ичинде канча караңгуй кобы-жикке аткан октон, айткан сөстөн түргөн жайыла берди.

Озодо байлар эжигине кыйналып өскөндөрдү жайымдап, санаазын жарыдар үредү башталды.

Ол жар-үредүлөр Өскүс-Уулдын кулагына база угулды. Өскүс-Уулдын кулагына угулган сөстөр сагыжынан чыкпас болды. Анчадала «батрактарды кыйын-шырада жүргүзүп, батрактын жалын төлөбөй турган байларды каруузына тургузар» деген сөстөрдү сүрекей кичееп угуп жүрди.

Бу ла өйдөгү ала Өскүс-Уул Жымжай байдын сөзүн укпаса санана берди.

Бир катап жиит өскүримнинг жууны болды. Ол жуунун жары Өскүс-Уулга база жеткен. Өскүс-Уул кабырып жүргөн малын таштап барарга коркып, эки катап жортуп браадала, ошто токтоп турала, үчинчизинде ле бек сананып алала, жуунга жедип келген.

Ол жуунда аймактан келген чала кичү сөөктү, өткүн эрмектү, жодродый тегерик кара көстү кижин болды.

Онын айдып турган жуучыны, жымжак мөш агашты курч малтала кезип тургандый, ончо улустын кулагына кадалып турды.

Өскүс-Уул андый эптү эрмекти баштап ла угуп отурганы бу болгон. Санаазында бир де сөсти кулагынаг жыйа божодор күүни жок болды.

Ол кижиге бойынын докладынын арт учында айтканы мындый болды:

— Нөкөрлөр, бу өткөн гражданский жууда жийт өскүрим комсомол болуп, большевистский партияга, Кызыл Черүте болужын көп жетирди. Эмди де олордын партияга, Совет башкаруга жетиретен болужу сүрекей көп. Комсомол — партиянын солынтызы. Олордын бүдүрер кереги улу. Онын учун бу жуунда отурган ишкүчиле жаткандардын жийт өскүримин комсомолго чийдирер деп сурап турум — деди.

Бойы десе анда отурган улустын ончозын айландыра шиндеп көрүп келди. Өскүс-Уулды көрөлө, көзи илине берген немедий, узак шиндеп, көрүп турды. Өскүс-Уул десе: «Эмди мени доклад айт деп айдарга турган болбозын» — деп, сананган бойынча араай туура көрө берди.

— Же, нөкөрлөр, кем комсомолго чийдирер күүни бар болзо, айдыгар, мен чийерим? — деп, доклад айткан кижиге сурады. Ончолоры, оосторына суу ууртанып алгандый, бой-бойлорын кезе аяктажып отурдылар.

Өскүс-Уул жүзин ойто араай доклад айткан кижиге жаар бурыйла, кезе көрүп отурды. Тегин тыштынаг көрзө. «комсомолго мени чийерим» деп, айдарга отурган немедий, же ненин де керегинде оозы ачылып, сөс айдып болбой, жүреги согулып отурды.

Комсомолго бир канча улус чийдирди. Өскүс-Уул олорло кожо чийдирерге канча ла сананып, же оозынаг сөс чыгарып болбой, тили бүктеле бергендий болды.

Өскүс-Уулдын коркып турганы — комсомолго киргенин Лымжай билип ийер болзо, эртен ле чыгара сүрүп ийер. Онын учун ол чала эренгистелип, бойынын эренгис санаазы бойына уур жүктый бодолып турды.

Жуун божоды.

Улус өрө туруп, таркап жандылар.

Өскүс-Уул байа ла келген бойынча журтсоветтин эжик жаар карагуй толугына жөлөнө отурган бойынча, ол жеринен өрө турбады.

Ончо улус эжиктен чыккан согында Өскүс-Уул өрө турала, эжиктен чыгар күүни жок, эжиктин тутказын он колыма тудуп, столдо шилизи жок кичинек, ышталып калган лампанын жанында

отурган аймактаг келген кижини кезе көрүп, көзи мөлтүрөп турды.

— Сен кандый-кандый сурак сураарга турган болзон, не сурабай, эренгистелип турун?—деп, аймактаг келген кижини сурады.

— Сурак та жок ло — бир ле жангыс слерге айткадый сөзим бар, оны айдынып болбой турум.

— Айдынып болбос сен кайткан? Кыс кижини ошкош, кандый уйалчаг кижини эдинг? — комсомол ячейказынын качызы, тижини кажайып, каткырып айтты.

Оскүс-Уул кыс болбоско санангандый, эжиктин тутказын салып ийеле, столдын жанына жууктап базып келеле, бир катап ойто кайра эжик жаар көрөлө, айтты:

— Менин комсомолго кирер жүүним бар, кара жангыс менин комсомол болгонымды бир де кижини билбес эдинг, жүрүп болгойум не?

Айдарын айдала, качан да айтпас учурлу сөзин айдып ийген неме чилеп, аргазын таппай калган; эрди, тырлажып турган неме чилеп, кыймыктанып турды.

Аймактаг келген кижини отурган жеринен өрө өндөйип турала, Оскүс-Уулга колын сунуп, айтты:

— Комсомол болорынан сен коркыба; улус билзе де, коркыыр неме жок. Оног жалтанба, комсомол жакытту неме эмес.

Оскүс-Уул бир кезек такта жаар аяктап, унчукпай, айдатан сөзин жерден бедреп турган бодолду турды. Колын аймактаг келген кижининг колынан чулча тартып аларга турала, токтоды.

Бажын араай көдүреле, айтты:

— Комсомол болгонымды өскө улус укса да, алдырбас, жангыс Лымжай байга ла угулбайтан болзо, жакшы болор эди.

— Сен, нөкөр, Лымжайдан бир де эмеш коркыба. Лымжай сени кыстагадый болзо, бис сенин адаанынды алып, ончобыс туруп чыгарыбыс. Эмди озогы жан эмес, байларга кул болуп жүрөгени жок. Байлар курчыгадый болзо, сенин канча жыл жобогон күчинди жайа тартып аларыбыс. Сенин адаанынга турар улус көп, сен жангыскан эмезинг.

Оскүс-Уул бир кезекке үн жок турала, айтты:

— Же, айдарда, мени комсомолго чийигер.

— Бойы нени айтканын билбей калды. Эдининг соогы бастыра бойына жайыла берди. Бир минутка, табыш жок немедий, шык-шын боло берди.

Аймактаг келген кижини, бойынын төжиндеги, отту кос ошкош,

суркурап турган «КИМ» темдегин айрып алала, Өскүс-Уулга берип, айтты:

— Мен сеге жаан учурлу темдек берип турум. Бу кызыл «КИМ» темдекти акту бойынын күчиле жаткандардын жинт өскүрими, от-калапту согуштын ортозынан жуулап алган. Көрүп турун ба? Онги де—кан-кызыл! Айдарда, сен канча жылга байларга кул болгон кижжи, бу кан-кызыл темдекти төжинге тагынып жүр. Комсомол, партия кандый ла жакылта берзе, кыйа баспай, бүдүрүп жүр. Өлөр тыныңды, өзөр жакыңды кыскаңба — деди.

Өскүс-Уул катап эрмек айдып болбой, төжине «КИМ» темдекти кададала, эки көзи мөлтүрөй берген турды. Жаңыс ла сананып турганы—бу кызыл темдекти берген кижинин адын угуп аларга күүни бар болды.

Аймактаң келген кижинин сур көзине аҗыктап турала, сурады:

— Слердин адыгар кем, өбөкөөр кандый? Кандый да болзо, мен билерге турум?

Аймактаң келген кижинин чырайы кенетийин жарый бергендй болды.

— Менин адым Арапый, сөөгим мундус эди. Бүгүннен ары бис экү тегин де күн тоозына туштажар болбойыс — деп, аймактаң келген кижжи жазап айдып берди.

Мынын кийининде жакшылажып алала, Өскүс-Уул журтсоветтен чыгып, атана берди.

* * *

Лайгы таң ыраакта кажайып келди. Урсулдын жыбары, таң аткалакта, Кадынга түже берерге тургандый, киркиреде согуп турды. Ол жыбарга удур Өскүс-Уул төжиндеги «КИМ» темдегин катап-катап аҗыктап көрүп, көзине бүтпей тургандый, колыла тудуп, жортуп браатты. Андый да болзо, Өскүс-Уул Жымжай байга канайып көрүнөрин кайкап турды.

Өскүс-Уул Жымжайдын көзине көрүнөргө коркып, бир канча конокко малын азык жок кабырып жүрди.

Онон узак жүрерге болбоды, не де болзо, бек сананып, төжинде «КИМ» темдегин чечип салала, Жымжайга барып азык сураарга сананды. Же «КИМ» темдекти чечерге колы барынбады. «Сенин адааныңга турар улус көп»—деп, бу темдекти берген кижинин айтканы сагышка кирди.

— Не болзо, ол болзын, анайда ла барар — деп, атанып жортуп ийди.

Жымжайга туштаарынан жүреги коркып, барар күүни жок то болзо, минген ады Жымжайдын айылына жетирип келди.

Жымжай төрдө, ак ширдектин үстүндө, кыйын жадыры, эки көзиле Өскүс-Уулды өткүрө көрүп ийгедий болды.

Жер ойыла бербезин деп тургандый, Өскүс-Уул араай чөгөдөп отурды.

— Сен малды таштап, баш билинип, төжинге темдек жада-нып, төнгөнгө бичик чийдирип жүргөн болзон, жардында кийген тонынды, будында кийген өдүтүндө чечеле, менин эжигим-ненг кедери бар! — деп кизирейле, Жымжай жаткан жеринен өрө туруп келди.

Өскүс-Уул, эскидеги чилеп, элп калган бөрүгүн колтыгына кыстап, бөкчөйө чөгөдөп отурар күүни жок боло берди; араай өрө турала, эжик жаар бир алтам басып жүрөле, айтты:

— Мен эмди сеге бажырбайын деп турум. Сүрекей курчыыр болзон, аймакта Арапый деп кижиге бар, ого барып угузарым.

Өскүс-Уулдын айткан каруузы Жымжайдын кулагына ийнеле кадагандый болды.

— Сен, ийт, кураны күчүк! Меге удурас сөс айдар учурын кайдан чыккан?—Бастыра бойы, сууга соктырып турган талдый, калтыражып, каптыг оозында жаткан колмылтыгын түргөн келип алды. Санаазында Өскүс-Уулды он до жерден өткүрө атса, маказы жанбагадый болды.

Өскүс-Уул араай басып барып, чакыдангак-боро адын чечеле, минип, ары көрүп жортуп ийди. Жымжайдын айдып турган сөзи кулагына жетпей тургандый болды.

— Атты ташта дейдим!—деп, Жымжай үч катап кыйгырала, неме болбосто, колмылтыкты эки катап өрө көдүрүп, адарга шыкап турала, мажы базарга колы барынбады.

— Мындый немени кем көргөн, кем уккан? Сыранчактын бийди башка чыкканы бу туру! — Жымжайдын өкпөзи көксине бадышпай тургандый болды. Отуруп болбой, кереге айылдын эжигиненг кирип-чыгып, басып турды.

Кенетийин терс салкын келерде, кереге айылдын түнүгиненг ыш көңкөрө согулды.

— Салкыннын да ыразы кубулган туру не,—Жымжай ышка кыжууруп, көзи кандалып турды.

Бу күннен ала Өскүс-Уул байлардын эжигин таштады. Қом-

СОМОЛДЫҢ КАНДЫЙ ЛА ЈАКЫЛТАЗЫН КЫЯЛТА ЈОК БҮДҮРЕР КИЖИ БОЛДЫ.

1. Јымжай кандый эп-аргала сүмеленип, Өскүс-Уулды јалы јок јалчы эдип алды?

2. Большевиктердин үредүзи Өскүс-Уулды кандый санаага эбелтти?

3. Арапыйдын сөстөринең комсомол керегинде Өскүс-Уул нени билди? Комсомол кижі кандый болорын Арапый јартады?

4. Өскүс-Уул ла Јымжайдын эрмектешкенинен, Өскүс-Уул Јымжайдаг бир де эмеш коркыбай, оноң жүре бергенинен ол кандый кижі болуп өскөнин билдигер?

КУУЧЫН.

П. В. Кучияктын «Өскүс-Уул» деп произведениези куучын деген литературный кеберге кирип јат.

Кандый бир геройдын јадын-јүрүминде болгон учурал-керекти (эпизодты) куучындаган јаан эмес произведениени куучын деп айдар.

«Өскүс-Уул» деген куучында төс эпизод — алтай јокту уул комсомолго киргени ле озогы байга удурлашканы болуп јат. Бу эпизод ажыра озогы алтай јалчылар революциянын кийининде партиянын, комсомолдын болужыла јайымга јединип, санаазы кубулып, сыранай јаңы улус болуп өскөнин көрөдибис.

Бу ончозы автордын куучындаганы ажыра көргүзилген. Је куучында јартап бичиген јерлер (описаниелер) ле диалогтор до көп. Темдектезе, автор Өскүс-Уулдын, Арапыйдын, Јымжайдын кеберин көргүзип бичийт, олордын диалогторын куучынга кийдирет. Бу ончозы произведениениң учурын јарт, чокум эдет. Куучындарды П. Кучияктаң өскө, көп орус та, алтай да писательдер бичиген.

А Н Ч Ы.

І.

Тандакталып таң көрүнди,

Уйкудан анчы ойгонды.

Алты кырлу мылтыгын

Јазап ајыктап көрди.

Кеден конычту јенгил өдүгин

Алган бойынча түрген кийди.

Кедери турган бийик тууга
Эрте чыгарга мендеди.

Куулгы одынды ичкери салды,
Кызыл жалбыжын чөйилтип ийди.
Куулы чөйгөнине чай асты,
Бачым кайнаарын сакый берди.

Чөйгөндө чай кайнаганча,
Анчынын санаазы токтобой турды.
Алтын түктү айу көрөргө,
Болчок жүреги согулып турды.

II.

Бийик туунунг бажынан
Таг жаркыны өңөлөп келди.
Мееске барып одорлоорго,
Айу өрөкөн өңдөйип турды.

«Чалын сууга уймалбаска —
Меесте өлөн тайызак болор.
Жакшы амтанду курсактын көби
Чымалынын журтында болор» — деп,

Айу жадынынан туруп,
Араай билдиртпезинег чөйө басты.
Агаш ортозынан аыктап көрди,
Анчыга учуражарын билбеди!

III.

Чөйгөндө чай кайнаарда,
Анчы чайдан ичип алды.
Алты кырлу мылтыгын алып,
Айу андаарга мендеп басты.

Эки эдекти кайра кыстанып,
Анчы түргендеп базып ийди.
Эки кырдын бакшыдына Анчы
Једип аларга сананып алды.

Алтын түктү айу өрөкөн
Агаштар ортозынан чыгып басты.
Таскыл мееске једерге
Тамажын көдүрүп, жүрүп ийди.

Кара тамажын јайа тудуп,
Эзиннен јытты шинжүлөп турды.
Канду тынына јаман болоры
Бүгүңги күнде деп ондободы .

Јадыктарды антарып,
Курт-конусты тере берди.
Чымалынын уйазынан
Чыңдый курсакты јууј берди.

IV.

Эки тизези бүктелген
Аңчы кырга чыгып келди.
Эки јаактан аккан тери
Јерге түжүп, тамчылай берди.

Аңча-мынча болбой туруп,
Экинчизин јадык быјырт этти.
Аңчынын эки көзи
Јумулганы билдирбей калды.

Эттин соогы јайылган согында,
Аңчынын санаазына киргени —
Озодо айткан јаан улустын
Ўлгер учурлу сөзи болды...

«Ат өлбөскө алтын ба?
Эр өлбөскө мөңкү бе?
Аттын сөөги алтай талдап јадар ба?
Эрдин сөөги јер талдап јадар ба?»

Кату сагышты сананып,
Катап аңчы өрө өңдөйдү.
Бир өлүден ичкери јылып,
Таскыл мееске өңөлөп келди.

Эки колын бектеп тудуп,
Окту мылтыгын көдүрди.
Жаагына жаба тудуп,
Мажызынан тартып ийди.

Айу өрөкөн жыгылганын
Анчы лаптап көрүп алды.
«Адазына ла барып дезен,
Адыш менде турбай! — деди.

Алтан мунган тындуларды
Өлүмнен мен айрыдым.
Өзөктө жаткан колхозыма
Жөөжөни мен таптым!» — деди.

1. Бу төрт бөлүктү үлгердин кажы ла бөлүгине бажалык сананып табыгар.
2. Анчы айуны өлтүрелө, тузаны кемге жетирди?

УЛГЕР.

Слер үлгерлеп бичиген көп произведениелерле таныштыгар: Чевалковтын ла Крыловтын басняларыла, Мундус-Эдоковтын «Жаскы жыргал», Пушкиннинг «Абыс ла онын жалчызы Балда керегинде чөрчөк», П. Кучияктын «Аркыт» деген произведениелериле, оног до өскөлөрилө.

Үлгерлеген эрмек-куучыннын ла тегин эрмек-куучыннын (орустап: прозанын) нези башка?

П. В. Кучияктын «Өскүс-Уул» деген куучынынан кандый бир эрмекти алалы:

«Андый сакыбаган суракка Өскүс-Уул айдар каруузын бачым таппай, эрмек айдып болбой барды».

Бу тегин эрмек-куучын. Бис бу эрмек-куучынды айтканыбыста, мындый сөстөрдиг кийининде үнибисти жабызадып, бир эмеш токтоду (пауза) эдедибис.

Андый сакыбаган суракка//
Өскүс-Уул//
айдар каруузын бачым таппай,//
эрмек айдып болбой турды.//

//темдекле темдектелген үннинг токтодулары (паузала) бу эрмекти бир канча үзүктерге бөлип жат. Же бу үзүктердин үндү

табыштарынын ла согулталарынын тоозы башка-башка: үндү табыштар — 4-тен ала 10-го жетире, согулталар — 2-ден ала 4-кө жетире.

Үлгер эрмек-куучындагы андый үзүктердин үндү табыштарынын ла анчадала согулталарынын тоозы түңгей ол эмезе түңгейге сырагай жуук болор учурлу.

«Анчы» деген үлгердин кажы ла јолы (строказы) 7—10—11 үндү табышту, 3—4 согулталу.

Андай кажы ла јолы (строказы) түңгей ол эмезе түңгейге сырагай жуук үндү табыштарлу ла согулталарлу произведениени үлгер (стих) деп айдар.

Үлгер база рифмалу болуп јат. **Рифма** деп үлгердин јолдорынын учында түп-түңгей үнделип угулган үзүк табыштарды айдар.

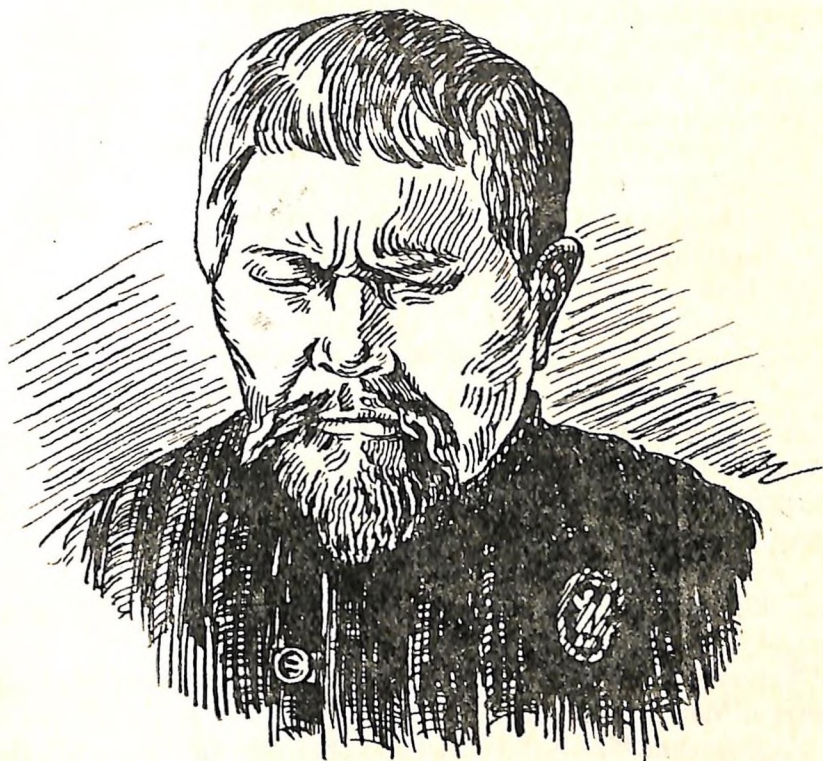
«Анчы» деген үлгердин јолдорында мындай рифмалажып турган үзүк табыштар көрөдибис:

Тандакталып тан көрүнди,
Уйкудан анчы ойгонды.

Кезикте коштой турган јолдор рифмалашпайт, үлгердин экинчи ле төртинчи јолдоры рифмалажат.

Темдектезе:

Кеден конычту јенгил өдүгин
Алган бойынча түрген кийди.
Кедери турган бийик тууга
Эрте чыгарга мендели.

Николай Улагашевич Улагашев
(1861—1946)

Николай Улагашевич Улагашев 17 мартта 1861 жылда Сары-Кокша өзөктө туба укту јокту анчынын билезинде чыккан. Онын адазы, Улагаш, јаантайын тайгада андап, кузуктап, эмезе байларга јалданып, көп балдарын күчи јеткенче јүк ле азырайтан. Энези, Бачак, дезе балдарын јүзүн-јүүр оорулардан корып, түни түжиле уйуктабай, айыл ичинде иштенетен. Је Улагаштын балдары кемине јетпей, ээчий-деечий өлгүлей берди. Јаңыс ла очы балазы Николай су-кадык өсти.

Николай јети јашту болордо, ада-энезине болужа берди. Тогус јаштудан ала адазы оны тайгата кожо алып јүрди.

Николайдын адазы кайчы кижии болгон, онын учун түжүне андап, кузуктап јүрүп, энирде ол одуда оттын јанына отурып,

кайлап туратан. Кезикте олардын одузына чындык жаан кайчы улус келип жүретен. Анайда бир күн олардын одузына атту-чуулу кайчы Тадыжеков Кабак келип жүрген. Кичинек Николай адазынын ла жаан кайчылардын чөрчөктөрүн кичееп угуп алала, улус жокто, туйкайын бойы кайлап үренген. Онон тайгадаг жанып келеле, ол өскө дө жаан кайчыларга жүрүп, олардын чөрчөктөрүн тын жылбиркеп угатан. Анайда Николай ол өйдөгү атту-чуулу кайчылардын кайлап айдар чөрчөктөрүн угуп, удабай бойы да жаан кайчы боло берген. Онын ады аба-жышта жаткандарга жайыла берди.

Же Николайдын жүрүмү сүүнчилү болбоды. Он алты жаштуда ого көжөгө деп көстинг оорузы табарала, онын көзинин чогын элен-чакка жоголтып апарды. Тайга-таштар, агын суулар, жараш чечектер, жажыл агаштар — ончозы ай-карангуйла бөктөлдү. Ого коштой Николай Улагашевти, онын чөрчөктөри учун жоон мойынду жайзандар, байлар, коҗойымдар көрбөй, жаантайын иштежип, кыйнаар болды. Бир күн Улагашевтин айылына жайзанг Сапрок көдөчилериле кожо келип түшти. Улагашевтин кайлап турганын көрөлө, ол айтты:

— Карлагаштар тайганы мактайтан, каргандар жаандарды мактайтан. Мен керегинде кожон чүмде.

Же Улагашевке бай жайзанды мактаар күүни келбеди. Онын учун Улагашев кожондобой, мойноды. Айдарда, жайзанг калжуурып, көс жок Улагашевти, атка минеле, жол көргүссин деди.

Улагашев бир де эрмек айтпай, атка минеле, жайзанг ла көдөчилердин алдына кирип, жолго чыкты. Онон кайра бурылала, оларго кыйгырды:

— Сокор кижжи жедекир жок жүрбейтен. Же сокор кижини жедекир эдип алганда, сокордон сокор улус бар болгон туру.

Ол өйдөгү бери Улагашев бойынын чөрчөктөрүндө, чүмдеген кожондорунда албатыны кыйнаган, жоксыраткан «сокордон сокор» байларды шоодып, электеп, жокту-жою улусты сүүндирип, күчтендирил турды. Онын учун Улагашевтин чөрчөктөрүнүн учуры бийик, албаты-жонго жуук болгон.

Алтай жеринде революция ла гражданский жуу өткөн соңында, Улагашев ле ондый ок кайчы, чөрчөкчи улусты советский башкаруу бийик баалап, бичикчи улуска албаты чүмдеген произведениелерди жууп баштазын деп, жакару берген.

1937 жылда Улагашев ле алтай писатель П. В. Кучияк тушташты. Улагашевтин көп чөрчөктөр, кожондор билери, куучын-

дайтан эби, кайының күүзи оны тыг кайкатты. Ол өйдөг ала Улагашевтин ады бастыра Алтайга жайылды. Онын чөрчөктөри бичиктерде чыкты. 1939 жылда Н. У. Улагашевти Москва жаар алдырып, башкару оны «Знак почета» орденле кайралдаган.

Je Улагашев жаңыс ла озогы чөрчөктөрдн айдып турган эмес, ол көп жаңы произведениелер чүмдеп, олорында алтай улустын озогы шыралу жадынын көргүзип, бистинг советский өйдөгн атту-чуулу улу керектерди, улустарды мактаган.

Жуу өйинде Н. У. Улагашев социалистический төрөлисти теңеерге келген фашисттерле кайрал жок тартышсын деп үлгерлери ажыра кычырган. Ол кайчы да, поэт те кижн болгон. Н. У. Улагашев 1946 жылда жада калган.

Ойно, ойно, топшуурым!

Мөш агаштын төзинен
Элтеп эткен топшуурым!
Жыргап жаткан элиме
Жаңгарлап берзен, топшуурым!

Журун тоным жардымда
Жылу тутпас болгон эди.
Жутпа байлар азыйда
Күчим жиген болгон эди.

Корум таштын койынында
Койон кирип жада калды.
Қоо жараш жаш тушта
Кожон айдар күүним келди..

Бүгүн чыккан кызыл күн
Озогызынаң жаркынду.
Бүгүн жүрген өскүрим
Озогызынаң ырысту.

Өзөк-жикте кыйналган
Өңжүбес журтыс ундылды.
Өмөлүкке жуулышкан
Қолхоз журтыс тыгыды.

Эки-жангыс малыбыс
Элбеп эмди көптөди.
Түрген жаскы суу чылап,
Түрген байып, өгжиди.

Тенери түбин өткүрө
Темир куштар кайыды.
Деремнелү журттарга
Темир аттар мантады.

Жаш балдарыс бичикке
Жана баспай үренет.
Жажы жаандар сүүнип,
Жаш болорго күүнзейт.

Мөш агаштын төзинен
Эптеп эткен топшуурым!
Ойноп жүрген жоныма
Ойно, ойно, топшуурым!

1. Топшуурчы бу үлгерин неге учурлап чүмдеген?
2. 4-чи куплетти бичиктеп кычырала, учурын жартап беригер.
3. Озогы жүрүм эмди канайда кубулганын куучындап беригер. (Куучындаар тушта үлгөрдүн сөстөрүлө тузаланыгар.)

А. П. Модоров.

Алтын күүк.

Ай канадын жайылтып,
Айланып учкан алтын күүк.
Алтын-сары чечектү
Алтайда учкан алтын күүк.
Талбынар куштын ортодо
Талдама үндү алтын күүк.
Учар куштын ортодо
Узада эдер алтын күүк.
Айланайын алтын күүк,
Албаты жонго эдип көр.
Толгонойын алтын күүк.
Төрөл журтка эдип көр.

Жаскы күнде эдетен
Жаагы талбас алтын күүк.
Жаш агаштын бүрлерин
Жайылта эткен алтын күүк.
Эртен-энгир эдетен
Ээги талбас алтын күүк.
Эмил агаш бажынан
Бүр жайылткан алтын күүк.
Колхоз журтка, алтын күүк,
Коо үнинге эдип көр.
Жайым биске, алтын күүк,
Жараш үнинге эдип көр.

Автор алтын күүктү жай келгениле канайда колбоп турганын жартап берггер.

А. Фадеев.

Немецкий штабты өртөгөни.

(«Жит гвардия» деп романдан алынган үзүк.)

Олор экү сүрөөн түргөн эрмектежип алганы кайкамчылуу болгон.

— Сен, кызычак, нени кычырып жадын? Немецтер Краснодон жаар келедилер! Верхнедуваныйдагы четтерде машиналардын күркүрөп турганын укпай турун ба? — деп, Сергей Валянын жанында туруп, тыныжын бадырып болбой, айтты.

Валя оны кайкап, токунаалу көрүп жатты.

— Сен кайдаар жүгүрүп браадырын? — деп, ол сурады.

Сергей бир кезек үйгө айдар сөзүн таппай, булгала берди. Жок, бу бала коомой кыс болбогодый деп сананала, айтты:

— Слердин школго чыгып алала, не болгой не деп көрөргө турум...

— Сен канайып чыгатаң! Бистин школдо болгон бедин?

Серёжка олордын школында эки жыл мынан озо литературный вечерде бир катап болгом деди.

— Канайып-канайып чыгып алар болбойым — деп, ол каткырынды.

— Немецтер озо ло баштап школго киргилеерден маат жок — деп, Валя айтты.

— Олордын клееткенин көрүп ле ийзем, тургуза ла парк жаар жүгүрерим — деп, Серёжа каруузына айтты.

-- Билерин бе, школдын жабузынын алдынан көрөргө эптү онон эбиреде ыраак көрүнип жат, бисти десе кем де көрбөс — деп, Валя айдала, жылу шальга отуруп, эки шаңкызын, кофтазын түргөн жазап ийди. — Школдын үстүне канайда чыгатынын мен билерим, сеге ончозын көргүзип берерим—деди.

Серёжка кенетийин эмеш алаатый берди.

— Көрзөн дө, керек мындый болордон маат жок: немецтер школ жаар келгилесе, экинчи этажтан калырга керек болор.

— Андый болзо, не? — деп, Валя сурады.

— Калып ийерин бе?

— Оны незин сураар...

Серёжка Валянын тотко карарып калган, сары түктү, күчтү буттары жаар көрди. Онын жүрепеле кенетийин жылу эзин өдө берди. Же бу бала экинчи этажтан чындап та калып ийер.

Олор экү паркты кечире школ жаар жүгүрдилер. Кызыл кирпичтерден эткен эки этажту жаан школдын класстары жарык анда жаан гимнастический зал бар. Школ парктын жаан эжигинин жанында, «Краснодон-уголь» деп тресттин одожында турган. Школ ээн болгон, эжиктерин бөктөп салган. Же олор жакшы керек эдерге турган учун, Серёжка бир тудам будактар сындырып алала, олорго баштапкы этажтын көзнөгининг шилин оодып ийерин уйатту деп бодободы.

Олор буттарынын сабарларыла базып, бир классла коридорго чыгарда, жүректери сүүнчилү жымырай берди. Бу жаан турада тым болгон, онын учун бир ле эмеш шылырт эткен табыш эбиреде тын жаңыланып турган. Бир канча күндердин туркунына жердин үстүндө көп немелер кубулган, көп туралар, улустар чылап ок, бойынын азыйгы адын да, азыйгы учурын да жылайтала, жаңы керекке киргелек болгон. Же андый да болзо, бу тура школ болгон, анда балдар үренген, анда Валя бойынын жүрүмунинг эн жаркынду, эн сүүнчилү көп күндерин өткүргөн.

Олор эжигинде «Учительский», «Директор», «Врачтын кабинети», «Физический кабинет», «Химический кабинет», «Библиотека» деп бичиген кыштарды көрдилер. Эйе, бу школ, мында жаан улус — үредүчилер балдарды билгир болорына, жердин үстүндө канайда жүрерине үреткендер.

Школдын аңылу жыды жылайгалагын ла бу куру парталарлу класстарды көрөлө, Серёжканын ла Валянын өткөн сыра-

гай жуук, эмди десе үргүлжиге ырай бергендий, жүрүми кенетийин сагыжына кирди. Ол жүрүмди озор кезикте тын жилбүлү де эмес, керек десе эмеш кунукчыл да жүрүм деп бодогылайтан. Эмди десе ол жүрүмди озор кенетийин сананала, ол кандый кайкамчылу жакшы, жайым болгонун, үредүчилер ле үренчиктер кандый жакшынак, кандый ак-чек санаалу болгондорун жаны ла билдилер. Эмди озор ончолоры кайда, озордын салымы кандый болды не? Өткөн өйдөги мындый жүрүмди сүрекей сүүгенин ле ол жүрүмнин сүрекей ару болгонун билип, Серёжканын ла Валянын жүректери кенетийин жакшынак боло бердилер, озор ол жүрүмди азыйда анайып баалап билбегендер.

Озордын экүлезинин санаазы бирлик болгонун озор эрмектешпей де билижип, бу кезек өйдин туркунына сүрекей жуук улус боло бердилер.

Ич жанындагы тапчы тепкишти өрө чыгып, Валя Серёжканы экинчи этажка чыгарды, оног ары туранын үстүне чыгатын кичинекей эжикке апарды. Эжик бектү де болзо, Серёжка чөккөбөди. Тузаланарга керектү кестик бычагын карманынан чыгарала, онын эрешкин толгойтон темирле эжиктин тутказында эрешкинди чыгара эреп ийди, эжиктин тутказын кодорып ийерде, сомоктын ачатын жери көрүне берди.

— Сүрекей жакшы иштедин, сомок оодотон ус эмтиринг—деп, Валя күлүмзиренип айтты.

— Оодотон улустаң өскө слесарь улус ак жарыкта база бар не—деп айдала, Серёжка Валя жаар көрүп, күлүмзиренип ийди.

Эжикти ачып ийерде, туранын күнге изип калган темир жабузынын, жердин, тоозыннын ла жөргөмөштин уйазынын жыды жытанып келди.

Агаштарга түртпеске бөкөйип алала, озор туранын жабузынын алдында сүрекей тоозындагы калган көзнөктөрдүн бирүзине једип келдилер. Тышкартынан озорды көрбөзин деп, көзнөктин тоозынын арчыбадылар, жүстериле шилге түртүп алала, тургулаарда, озордын жаактары арай ла тийишпей турдылар.

Парктын каалгазына јеткен Садовый ором, бу оромнын анчадала партиянын обкомынын ишчилеринин туралары турган жаны јаан көзнөктөрдөң јарт көрүнип јадат. Оромнын толугында «Краснодон-уголь» тресттин эки этаж туразы озорго иле, јарт көрүнип турды.

Серёжка Верхнедудуваннадагы четтерден желеле, Валяла кожо тобракту көзнөккө жүстерин тийдирип алала, тура бергенине жетире көп ой өткөн: немецкий черүүнниг кезик болүктери городко кирген, машиналар Садовый оромго бадышпай турдылар, немецкий солдаттар жер ле болгондо көрүүнүп келдилер.

«Немецтер... немецтер андый эмтир! Немецтер бистниг «Краснодондо» — деп, Валя сананарда, онын жүреги согулып, өкпөзирегенине көкси тыгышталып турды.

Серёжка десе керектинг аайын, оны бүдүретенин сананып турды. Көзнөктөг көрүүнүп турган немелерди ончозын курч көстөри көрүп, бир де кичинек неме артыргыспай, ончозын сананып алганын Серёжка бойы да аярбады.

Школдын ла тресттинг туразынын ортозы он метрден ыраак эмес. Тресттинг туразы школдон жабыс. Серёжка тураныг темир жабузын, экинчи этажтыг кыптарынын ичин ле баштапкы этажтыг көзнөктөргө жуук полдорын көрүп турды. Садовый да оромног өскө оромдор Серёжкага көрүнгилейт, онын кезик жерлерин туралар бөктөп койгон. Немецкий солдаттар ээлеп алган туралардын жаны база көрүүнүп турды. Бойынын аяктап турган немелериле Серёжка табынча Валяны база жылбиркедин ийди.

— Садтыг агаштарын, жырааларды, күнкузуктарды да кескилеп турулар. Мында, трестте, олордын штабы болотон эмтир, көрзөг, канайда башкарып турулар—деп, Серёжка айтты.

Немецкий офицерлер ле солдаттар—штабта керек башкараачылар ла бичик чийеечилер — тресттинг эки этажына керектү немелерин жуунадып алдылар. Немецтер сүүнүп турдылар. Олор тресттинг көзнөгүн ончозын ачала, ээлеп алган туразын аяктап, столдордын кайырчактарынаг бедренип, танкылап, папиростыг учтарын трест ле школдын ортозындагы ээн ором жаар таштагылап турды. Бир жезек ой өткөн кийининде турага орус үй улус кирдилер, олордын кезиги јит, кезиги карган эмтир. Уй улус көнөктөрүн ле бөстниг эскилерин алганча келип, полды јунуп баштадылар. Јазанып, ару кийинип алган немецкий солдаттар олорды шоодып турдылар.

Бу керектер Валя ла Серёжанын торт ло јанында өдүп турган. Учына жетире јарталгалак та болзо, је жүрегин бир јанынан сыстадып, бир јанынаг сүүндирип турган санаа Серёжкага кенетийин амыр бербей барды. Серёжа тураныг жабузындагы көзнөктөр белен алына бергедийин де темдектеп алды. Көзнөктөр-

дин јенгилчек рамаларын чичкечек кадуларла кадап салган эмтир.

Серёжка ла Валя туранын үстүнде узак отургулаган.

— Сен мынаг ары жанайда жадайын деп сананып турун?— деп, Серёжа сурады.

Валя ийинин тартынып, айтты:

— Онызын эмди кем билер? Керек кандый болорын кем де билбес ине.

— Онызы чын—деп, Серёжка айтты.— Сенин айылынга качан бир кирерге кем јок по? Эне-адаг адылбас па?

— Кирер күүнин бар болзо, эртен кирзег.

— Сенин адыг кем?

— Валя Борц.

Бу тушта олорго кайдан да, Верхнедуваный четтерден, ав-томаттын үзүк јок табыжы ла оног үзүктелип бир канча жатап атканы угулды.

— Аткалап јат. Уктын ба? — деп, Валя сурады.

— Бис мында отурганча, городто та не-не болуп турган болордон маат јок—деп, Серёжка кату айтты.—Немецтер бистинг де айылга, слердинг де айылыгарга кирип алган болор.

Айылынаг жанайда јүре бергени санаазына кирерде, адам ла энем мен керегинде санааркап турган болор деп, Валя билип, је мынаг барар керек деп айдарга тидинбеди. Серёжа айтты:

— Јанар керек.

Олор келген јольыла школдон ойто чыгып алдылар.

Садтын чеденинин јанында олор база эмеш тургулады. Школдын үстүнде кожо отурганынын кийининде олор экүлези эмеш кемзинип турдылар.

— Је, анайдарда, мен эртен слерге келерим — деп, Серёж-ка айтты...

Больницада арткан шыркалу јуучыларды апарганы керегинде, Фёдор Фёдорович деп врачтын өлгөни керегинде Серёж-ка айылындагы улустан укты. Бу керек Серёжканын Надя деп эјезининг көзинче болгон. Надя ол керегинде мынайда куучын-даган.

Больницанын јанына лепковой ло грузовой бир канча маши-на келген, ол машиналарда эсесовецтер отурган. Олор Наталья Алексеевнага тышкары туштайла, јарым частын бажында боль-ницаны божодып берзин деп јакаргандар. Наталья Алексеевна аргалу улус бойы ончозы балдардын больницазына барзын деп

айткан, бойы дезе, больницада базып болбос көп оору улус бар, онын учун улусты көчүрерге эмеш ой берзин деп, немецтерден сураган.

Офицерлер ол тушта машиналарына отургулаган.

— Фенбонг! Бу үй кижиге не керек? — деп, офицерлердин жааны, алтын тиштү, узун сынду течпек унтерге айткан.

Шил көстү унтерди тыш бүдүминег учёный да деп көрбөзө— интеллигент кижиге деп көргөдүй болгон. Же Наталья Алексеевна ого бойынын сурагын айдып, оныла немецкий де тилле куучында жарга ченежерде, унтер шил көстөри өткүрө Наталья Алексеевна жаар көрбөпөн дө. Үй кижинин үниндий үниле унтер солдаттарды жычырып алган. Солдаттар жарым час өдөрүн сакыбай, оору улусты тышкары чыгара таштай бергендер.

Олор оору улусты жаткан матрацтарыма кожо тудуп алып, эмезе тегин ле колтыктарынын алдынанг тудуп алып, тышкары чечектердин үстүне чыгара таштап турдылар. Анайып турала, госпитальда шыркалу жуучымдар барын солдаттар көрүп ийген.

Бойын больницанын врачы деп аданган Фёдор Фёдорович бу улус сүреен жаан шыркалу, олор эмди качан да жуулажым болбос деп, солдаттарга жартап берерге ченешкен. Же унтер оны укпаган да, олор военный улус, онын учун олорды олжолоткон улус деп бодоп, апаратан жерге тургуза ла апарар учурлу деген.

Немецкий солдаттар жангыс ла ич кийимдү улусты орындарынан түжүрө тартып, грузовой машиналар жаар мергедей бергилеген.

Фёдор Фёдоровичтин өктөм кылыктузын билип, Наталья Алексеевна мынанг ары барыгар деп, улам ла айдып турган, же ол дезе барбай, коридордо эки көзноктин ортозындагы стенинин жанында турган. Онын тотко күйүп калган кара чырайы бороро берген. Бойы орогон папирозынын учын эриндериле ары-бери жылдырып турган: бир тизези коркушту тыркыраарда, ол кезикте бөкөйип алала, тизезин колмо сыймап турган. Наталья Алексеевна Фёдор Фёдоровичтег ыраарга коркып, бу керек божогончо, мынанг ырабазын деп, Надяны база сураган. Жангыс ла ич кийимдү, кандалып калган тангышкакту улусты сүйүртеп, тышкары апарып турганын Надяга көрөргө ачу да, коркушту да болгон. Онын көстөрининг жажы торт төгүлип турган, же Надя Фёдор Фёдорович учун оног тын коркып, мынанг барбай, жангыс жерде турган.

Минанын оодыгы бөөрөгүн жара согуп салган шыркалу жуу-

чылга Фёдор Фёдорович эки недеде мынанг озо операция эткен. Ол кижжи калганчы күндерде эмеш јакшы боло берген. Фёдор Фёдорович ол операцияны јакшы эттим деп, оморжоп јүретен. Эки немецкий солдат ол шыркалу кижини коридорло апарадарда, унтер Фенбонг омордын бирүзин бойы јаар кычырган. Шыркалу кижининг буттарынан тудуп алган солдат оны таштап ийеле, унтер турган палата јаар јүгүрген, экинчи солдат дезе шыркалу кижини полло сүүртей берген.

Фёдор Фёдорович кенетийин тап эделе, шыркалу кижини сүүртеп брааткан кижининг јанына једип келгенин кем де көрбөй калган. Бу шыркалу кижжи, өскө дө улустар чылап ок, канайда да кыйналып турган болзо, онтобой до турган, је Фёдор Фёдоровичти көрөлө, айткан:

— Көрдинг бе, Фёдор Фёдорович, нени кылынгылап турулар? Оморды улус деп айдар ба?

Анайда айдала, ыйлай берген.

Фёдор Фёдорович солдатка немец тилле нени де айдып ийген. Мынайда эдерге јарабас деп, мен седе болужып берейин деп айткан болгодый. Је немецкий солдат каткырама, шыркалу кижини оног ары сүүртей берген. Бу тушта унтер Фенбонг палатадан чыгып келген, Фёдор Фёдорович ого удураскан. Фёдор Фёдорович торт кугара береле, бастыра бойы тыркырап турган. Ол унтерге јаба базып келеле, нени де кезем айдып ийген Јолдолып, түрүлип калган кара мундирлү, төжинде баштыг куу сөөгин ле эки јодо сөөк јурап салган јылтырууш значокту теппек унтер Фёдор Фёдоровичке удураскан нени де кыркылдап айдала, колмылтыгыла онын јүзине түртүп ийген. Фёдор Фёдорович туура бололо, нени де айдып ийген — сүреен ачу сөстөр айткан болгодый. Ол тушта унтер көстөрин коркушту тостойтып ийеле, Фёдор Фёдоровичтин көстөрининг чике ортозына адып ийген. Фёдор Фёдоровичтин көстөрининг ортозы ойыла бергенин, кан јайрап ага бергенин, бойы дезе јыгылганы Надя көргөн. Наталья Алексеевна ла Надя больницадан чыгара јүгүргендер. Надя айылына канайда једип келгенин бойы да билбей калган.

Надя больницадан ак арчуулду, халатту јүгүрип келеле, чечинбей ле, такып-такып ончозын куучындап отурды. Надя ыйлабай турган, онын јүзи куу, кичинек јаактары дезе кызыл јалбыштып болгон, онын суркурап турган көстөрине угуп отурган улус та көрүнбей турган.

— Келдин бе, тенибер! — деп, адазы аайы-бажы жок чугулдап, Серёжканы арбап турды, — чын ла турала, камчыла сойып ийерим. Городто немецтер толтыра, ол десе тенип жүрген. Энег сеге санааркап, арай өлбөди.

Энези ыйлай берди.

— Мен сеге сүреен санааркагам. Өлтүрүп салгандар деп бо-
догом.

— Өлтүрүп салгандар! — деп, Серёжка кенетийин чугулданып айтты. — Мени өлтүрбегендер. Же шыркалу улусты десе өлтүрүп салгандар. Верхнедуваный четтерде. Мен бойым уккам...

Ол уйуктайтан кыбына киреле, орында жаткан жастыктыг үстүне жыгыла берди. Өч алары керегинде сананып, тынып та болбой жатты. Школдын үстүндө жетире сананбаган шүүлте эмди жартала берди. «Акыраар, карануй кирзин!» — деп, Серёжка сананып, орында курулып жатты. Эдерге сананып алган керегин эттирбей, эмди оны кем де токтодып болбос.

Үйдеги улус от жарытпай уйуктаарга эрте жада берген, же түште болгон керектерден, уккан-көргөнине улам жүрексиреп, кем де уйуктап болбоды. Турадан билдирбес жанынан чыккандый арга чек жок болгон. Серёжка тышкары бараткан кижилер болуп, ончозынын көзинче чыгала, огород жаар барды. Күйгүр неме уруп койгон шил сугуп салган оролордын бирүзүн колло касты — карануйда темир күрекле жазарга жеткерлү болгон. Туранын эжиги чыкырт эткен кийининде, Надя чыгып келеле: «Серёжа... Серёжа...» — деп, араай бир канча катап айтканын Серёжка угуп отурды.

Надя бир эмеш турала, база бир катап оны кычырды, онын кийининде эжик база ла чыкырт этти — эжези жүре берди.

Серёжка штанынын кажы ла карманына бир шилдег сугуп алала, бирүзүн койынына сугуп алды; карануй түндө городтыг төс жериле барбай, чичкечек оромдорыла школ турган парк жаар барды.

Школдын ичинде бир де табыш жок, тым болгон. Серёжа алтап ийгенде, онын баскан табыжы жагыс ла бастыра туранын ичине эмес, бастыра городко угулып тургандый болды. Серёжка базып браатса, толукта, карануйда жажынып алган кандый да кижилер оны көрүп ийеле, тудуп алар болор деп сананат. Же ол бек тудунып, коркыбаска албаданып, удабай туранын үстүне чыгып, жабунын алдына жажынып алды.

Серёжка туранын үстүне чыгып алала, өткүрө бир де неме

көрүнбөй турган кичинекей көзүнөктүн жанына эмеш токунап аларга, бир кезек ойго отурды.

Оног ол, раманы жаба кадап салган кадуларды жоктоп таап алала, кадуларды кайра бүктөп ийди, раманы араай жодорып алды. Тышкартынан ару, соок кей сокты. Көстөри карануйга темиге берерде, Серёжка эмди тышкары не болуп турганын көрүп турар аргалу болды. Ол эмди городло жүрүжип турган машиналардын табыжып угуп, ары-бери өдүп турган машиналардын өчөмиктедип салган отгорын көрүп турды.

Немецкий штаб турган турада түндеги военный жүрүм өдүп турды. Машиналар, мотоциклдер келгилейт. Офицерлер ле солдаттар турага улам сайын кирип, ойто чыккылайт, немецтердин кезем эрмеги угулып турды. Же туранын көзүнөктөрүн ич жанынан кара чаазынла көжөгөлөп салган эмтир. Серёжа бу кичинекей көзүнөктүн жанында эки час кирези отурды. Городто тым боло берди. Туранын жанынча улус, машиналар ары-бери жүрүшпөй барды. Же туранын ичиндеги улус уйуктагалак болгон: көзүнөкти бөктөп салган кара чаазыннын кыйуларынан оттын жаркыны көрүнүп турган. Мынайып турганча, экинчи этакта эки көзүнөктө от өчө берди, турада кем де бир көзүнөкти ачып ийди, оног экинчи көзүнөк ачылды. Баштапкы этажтын кезик көзүнөктөрүндө оттор база өчө берди, бу да көзүнөктөрдүн база ачып ийдилер.

— Вер ист да?¹ — деп, экинчи этажтын көзүнөгинең бир кижинин үни угулды, көзүнөктүн бозогозын арта энчейип алган кижинин сомы көрүндү. — Анда кем? — деп, ол кичи база ла сурады.

— Лейтенант Мейер, херр оберст — деп, жабыстагы этактаң жиит уулдын үни угулды.

— Баштапкы этакта көзүнөктөрдү ачпагар — деп, экинчи этактагы кичи айтты.

— Сүреен изү, херр оберст — деп, жиит уулдын үни алтыгы этактаң угулды. — Же слер ачпагар деп турган болзогор...

— Жок, мен слерди быжып калзын деп сананбай турум — деп, өрөгү этактаң жааныркак үн каткырып айтты.

Серёжа немецкий тилди ондобой до турган болзо, олардын куучыннын тындап турды.

Онын жүреги түргөн согулып турды.

¹ Wer ist da? — Анда кем?

Тураның кыптарында отты өчүргилеп, көжөгөлөрдү көдүрүп, көзнөктөрдү ээчий-деечий ачып ийдилер. Бу ачык көзнөктөрдүн кезикте улустың куучыны угулып, кезикте кемниң де сыгырып турганы угулат. Кезикта кандый бир кижги серенкени күүдүрүп ийгенде, оның жүзи, папирозы, сабарлары бир кезекке жарый берет, оның кийининде папиростың кичинек оды тураның ичинде узак көрүнөт.

Немецтер уйуктаарга јаткылай берди. Тураның ичинде ле бастыра городто тым боло берди.

Серёжаның жүреги согуларда, оның тирсилдеген табыжы торт ло бастыра тураның үстүне јангыланып тургандый болды. Тураның үстүнде сүрекей изү болгон. Серёжа бастыра бойы терлей берди.

Көзнөктөри ачык јаан тура карануйда билдирер-билдирбес көрүнип турды. Баштапкы ла экинчи этажтардагы ачык, карануй көзнөктөр Серёжага көрүнип турат. Эйе, бу керекти эмди ле эдер керек.. Серёжа белетенип аларга бир канча катап талайып көрди.

Ол бери келерде ле, күйетен суйук немелү шилдерди кармандарынан ла койынынан чыгарып алала, јанына тургузып салган. Ол шилдердин бирүзин мойынынан тыгыда тудуп алала, баштапкы этажтың ачык көзнөги јаар шыкап, бар-јок күчле мергедеп ийди. Көс кылбыжкадый јалбыш бастыра көзнөкти ле тураның ла школдын ортозында оромның бир кезегин јарыдып ийерде, оодылган шилдин шыгырты угулды. Көзнөктөң јалбыш тебилип чыкты. Серёжа экинчи шилди көзнөк јаар мергедеп ийерде, ол шил јалбышка једеле, тың табыштанып јарылды. Јалбыш тураның ичинде јалбырап, экинчи этажка арай ла јетпей турды. Бу кыпта кем де чынырып турды, аайы-бажы јок кыйгы-табыш бастыра турада јангылана берди. Серёжа үчинчи шилди туткан бойынча, одош турган тураның экинчи этажының көзнөги јаар мергедеп ийди.

Бу шил сүреен тың табышту јарылала, күйүп чыгарда, јаан јалбыш Серёжаның отурган јерин де јарыдып ийди, је бу тушта Серёжа школдын үстүнен түжетен көзнөктөң ыраак тепкиштин јанында турган. Ол тепкишле түрген түжеле, учурагач ла кыпка кире коноло, — онызы үредүчилердин кыбы болгодый эди — көзнөкти түрген ачып ийди — парк јаар калып түжеле, энчейип алып, ырада јүгүрди. Эмди јерге јада түжеле, бир кезек өйтө тым јадып, тындап угар керек деп, Серёжа санаиды.

Кайда да жуугында өлөнниң ортозында чычкан шылырат турганы Серёжага угулды. Серёжаның жаткан јеринен жалбыш көрүнбейт, је оромдо улустың ары-бери жүгүришип, кыйгырып турганы угулды. Серёжа тура жүгүреле, онон ырада, парктың сыраңгай учы јаар жүгүрди. Керде-марда паркты курчагылагадый болзо, ол мынан канайтса да жүре берер аргалу болгон.

Оттың жаркыны там ла элбеп, парктың үстүнде тегерини карартып ийди, городтың төс бөлүгиндеги де табыш мында угулып турды. Серёжага мынан ырада барар керек болгон.

1. Серёжа ла Валя ээн школго кирерде, олардың санаазына, жүрегине не эбелип турды?

2. Надяның куучынынан Серёжа немецкий фашисттер керегинде нени билди? Ол нени эдерге сананып алды?

3. Ол керекти Серёжа канайда бүдүрди?

А. А. Фадеев.

Александр Александрович Фадеев — жарлу орус советский писатель. Ол 1901 жылда Тверской губернияда Кимры деп городто чыккан. Фадеев 1918 жылда партияның членине кирип, Ыраак Күнчыгышта акгвардеецтерле тартыжарында эрчимдү турушкан. Ол өйдөги партизандардың тартыжузы керегинде оның «Разгром» («Жайрадылыш») деп романы чыккан. «Жит гвардия» деп романында (1946) ол Ада-Төрөл учун Улу жууда совет албаты фашисттерле героически жуулашканын көргүзөт.

Е. Чапыев.

Амыр-энчүниң салкыны.

Жаражын сүүп, јаланга чыксаң,
Санаа-сагыжың сениң оморкойт.
Жардыңда чамчанды канаттый јайып,
Салкын сениң сыртыга ойнойт.
Сүүткен орооныңның бастыра магы
Сеге ончозы угулып келет.
Ол керегинде кожончы салкын
Коолодо сеге кожондоп берет.

Ыраакта заводтын изүү тыныжы
Жүзинди изидип, једип келди.
Чөлдиг бийик түжүмдүү ажы
Жайканып, шуулап, јелбиреди.
Жаан суулардан турбина табыжы
Бастыра ороонго торгулат.
Жаңы бүткөн темир јолдордон
Паровозтын үни угулат.
Амыр-энчүнинг бу салкыны
Иштин, јенүнинг күчин алынган.
Кремльден чыккан салкын деп,
Телекей үстүнде ол адалган.
Коммунизмниң јалбышту күни
Бистин ороонноң өксөп чыккан,
Јердин үстин текши јылыдып,
Қараңгуйды ол күн јарыткан.
Ару кейле телекейди сергидип,
Јердин үстин салкын толтырган.
Амыр-энчүнинг бу салкыны
Бистин төрөл ороонноң башталган.

Амыр-энчү учун тартыжуны јер телекейде бистин ороон баштап турганы
үлгердин кандый сөстөринең көрүнөт? (Үлгердең таап, кычырып беригер).

БАЖАЛЫКТАР

Алтай албатынын оос поэтический творчествазы.

Ырысту. (Чөрчөк)	3
Сары-Каан. (Чөрчөк)	7
Керик бака. (Чөрчөк)	9
Башпак. (Чөрчөк)	10
Чөрчөктөр керегинде	13
Табышкактар	15
Табышкактар керегинде	17
Кеп сөстөр керегинде	20

Алтай албатынын озогы жадын-жүрүми керегинде произведениелер.

М. В. Чевалковтын жүрүмүнөн	21
Алтайдын аңдары. (Улгер)	—
Анафора	25
Чалчык Анчинович Чунжеков	26
Тууянын кузуктаганы. (Улгер)	27
Эпитет	39
Түйгөштөрү	40
М. В. Мундус-Эдоков. Жаскы жыргал (Улгер)	41
М. В. Мундус-Эдоков	42
Олицетворение	—

Бистин орооннын албатыларынын озогы жадын-жүрүми керегинде произведениелер.

Александр Сергеевич Пушкин	43
Абыс ла онын жалчызы Балда керегинде чөрчөк	44
Иван Андреевич Крылов	50
Жалбырактар ла Тазылдар. (Басня)	51
Мый ла казанчы. (Басня)	53
Басня	54
Николай Алексеевич Некрасов	55
Орина — солдаттын энеси. (Улгер)	57
Тос чадырда	61
Тас баштык	—
Бис жагыскан	63
Черликпен	68
С. К. Тока	72
Куучындаганы (повествование), жартап бичигени (описание) ле улустын куучындашканы (диалог)	—

Совет төрөлсө керегинде произведенийер

Павел Васильевич Кучняк	74
П. В. Кучняктыг жүрүминег	—
Ийт-Кулак	—
Шонкор ло Баргаа	75
Павел Васильевич	—
Жарлу писатель	76
Аркыт	77
Оскүс-Уул	80
Куучын	88
Анчы	—
Улгер	91
Николай Улагашевич Улагашев	93
Сйно, ойно, топшуурым (Улгер)	95
А. П. Модоров. Алтын күүк. (Улгер)	96
А. Фадеев. Немецкий штабты өртөгөни	97
А. А. Фадеев. (Жадын-жүрүминег)	107
Е. Чайшев. Амыр-энчүниг салкыны. (Улгер)	—

Суразаков Сазон Саймович

РОДНАЯ ЛИТЕРАТУРА
для V класса

На алтайском языке

Редактор *З. И. Табакова*. Художественный редактор *А. М. Кузнецов*.
Технический редактор *М. И. Тихтиков*.
Корректоры *Ф. Ф. Пустогачева* и *А. И. Тодосhev*.

Сдано в набор 13/X 1960 г. Подписано к печати 29/XII 1960 г.
Формат 60 x 92¹/₁₆. Печ. л. 6,87. Уч.-изд. л. 5,88. Тираж 2000 экз.
Заказ № 1754. Цена без переплета 8 коп. Переплет 5 коп.

Горно-Алтайское книжное издательство,
типография № 15, г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.

2

ХР

Баазы 13 акча